

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 61 (2025)
Number 2

2—25

MIROSLAVA RÁKOCZYOVÁ, ROBERT TRBOLA, ONDŘEJ HORA: Role sankcí v přímé práci s uchazeči o zaměstnání

HELENA VYCHOVÁ, OLEKSANDR STUPNYTSKY, HELENA MAREŠOVÁ, MARIE TÁBORSKÁ, PETR VÍŠEK: Role záchranné sociální sítě v období covidu-19

MICHAL PAVLÁSEK: O pohraničním švejkování: projevy vzdoru a podřívání česko-slovenské hranice za časů pandemie covidu-19

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází čtyřikrát ročně (česko-anglicky). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 4 times a year (Czech and English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Šéfredaktor/Editor-in-Chief: Ondřej Císař (FSV UK, SOÚ AV ČR / Faculty of Social Sciences, Charles University; Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences)

Výkonná redaktorka / Managing Editor: Kristýna Příbylová

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD

Miloslav Bahna (*Sociologický ústav SAV / Institute of Sociology, Slovak Academy of Sciences*), Kristýna Bašná (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Luděk Brož (*EÚ AV ČR / Institute of Ethnology, CAS*), Dušan Drbohlav (*PřF UK / Faculty of Science, Charles University*), Radka Dudová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Slavomíra Ferencuhová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martin Hájek (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Seán L. Hanley (*University College London*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, PF JČU / Institute of History, CAS; Faculty of Education, University of South Bohemia*), Tomáš Katrňák (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Karel Kouba (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Jindřich Krejčí (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Aleš Kudrnáč (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Lukáš Linek (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Zdenka Mansfeldová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martina Mysíková (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Zuzana Podaná (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Anna Pospěch Durnová (*Universität Wien*), Jiří Příbáň (*Ústavní soud / Constitutional Court of the Czech Republic*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Jan Spousta (*soukromý sektor / private sector*), Csaba Szaló (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Marta Vohlídalová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

asistentka redakce / office assistant: Kateřina Projsová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2025
eISSN 2336-128X

STATI/ARTICLES

- Miroslava Rákoczyová, Robert Trbola, Ondřej Hora: Role sankcí v přímé práci s uchazeči o zaměstnání* 147
- Helena Vychová, Oleksandr Stupnytskyi, Helena Marešová, Marie Tábořská, Petr Víšek: Role záchranné sociální sítě v období covidu-19* 171
- Michal Pavlásek: O pohraničním švejkování: projevy vzdoru a podřívání česko-slovenské hranice za časů pandemie covidu-19* 193

ROZHOVOR/INTERVIEW

- Služba, moc a ambivalence moderny: Rozhovor s profesorem Janem Kellerem k životnímu jubileu (Rostislav Gramskopf)* 221

RECENZE/BOOK REVIEWS

- Jitka Navrátilová, Pavel Navrátil (eds.): Rodičovství za mřížemi. Dopady věznění rodiče na dítě (Lukáš Dirga)* 235
- Lukáš Linek, Jaromír Mazák, Matouš Pilnáček, Michael Škovrňák: Volební volatilita v postkomunistické Evropě (Daniel Šarovec)* 239
- Ondřej Špaček, Marie Heřmanová, Michal Lehečka, Ludmila Władyniak: Pravidla vkusu. Jak se společnost rozhoduje, co je v kultuře hodnotné (David Skalický, Barbora Doležalová)* 243

Role sankcí v přímé práci s uchazeči o zaměstnání*

MIROSLAVA RÁKOCZYOVÁ^{①**}, ROBERT TRBOLA^①, ONDŘEJ HORA^{①,2}

¹Výzkumný institut práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA), Brno

²Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

The Role of Sanctions in Frontline Work with Jobseekers

Abstract: Active labour market policy emphasises applying an individual approach to the unemployed and understanding and acknowledging their individual needs. However, the staff at the Labour Office of the Czech Republic (PES), who are in direct contact with the clients, are also in charge of the administration of sanctions. Their agenda therefore combines both supportive and disciplinary roles. In this article, we examine how much discretion these frontline workers have in the area of sanctioning clients and how they exercise it. We analyse qualitative data from semi-structured interviews conducted at two contact local offices of the PES. The interviews revealed that job advisors use their discretion in favour of clients, i.e. they don't proceed with the sanctions despite violation of the rules by client (especially in the case of certain categories of clients and specific types of rule violation). Their decisions are influenced by their empathy, values, and professional experiences, and by the behaviour of clients and their history with the PES.

Keywords: labour market policy, individualisation, sanctions, active labour market policy instruments

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2025, Vol. 61, No. 2: 147–169

Zveřejněno online: 19. září 2023, <https://doi.org/10.13060/csr.2023.049>

Úvod

Základním cílem politiky zaměstnanosti je začlenění nezaměstnaných na pracovní trh. To se v rámci paradigmatu aktivace, které již delší dobu politikám zaměstnanosti dominuje, očekává od všech skupin nezaměstnaných, tedy včetně těch, které jsou obtížně zaměstnatelné a u kterých bylo v minulosti setrvávání mimo zaměstnání akceptovatelné (Andersen et al., 2017, s. 336; Behrend a Lud-

* Tento článek je výsledkem výzkumné činnosti v rámci projektu „Vyhodnocování účinnosti a efektivity realizace APZ“, reg. č. CZ.03.1.54/0.0/0.0/15_122/0006089, který byl financován z prostředků Evropského sociálního fondu prostřednictvím OP Zaměstnanosti a státního rozpočtu ČR.

** Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Ing. Miroslava Rákoczyová, Ph.D., Výzkumný institut práce a sociálních věcí, v. v. i., výzkumné centrum Brno, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: miroslava.rakoczyova@rilsa.cz.

wig-Mayerhofer, 2008, s. 50; van Berkel et al., 2018, s. 5). Jednotlivé modely služeb zaměstnanosti přitom mohou při dosahování tohoto hlavního cíle volit různé strategie. Jak shrnují Whelan et al. (2021), odborná literatura rozlišuje mezi dvěma přístupy: „work-first“, v jehož rámci je upřednostňován co nejrychlejší návrat do práce, a přístup zahrnující rozvoj lidského kapitálu a zvyšování středně- a dlouhodobé zaměstnanosti („human capital development model“). Zatímco pro anglosaské země je tradiční spíše tlak na rychlé (znovu)začlenění na trh práce (označovaný také jako „workfare“) a pro kontinentální evropské země spíše podpůrný, zmocňující přístup, v posledním období se hranice mezi oběma přístupy rozostřuje¹ a i kontinentální evropské země kladou na nezaměstnané stále přísnější požadavky (blíže viz Brodtkin a Larsen, 2013). Nezaměstnaným, zvláště pak nezaměstnaným příjemcům sociálních dávek, je připomínán požadavek reciprocity a individuální odpovědnosti za řešení jejich situace; je od nich požadována snaha a aktivní postoj (Serrano-Pascual, 2007). V opačném případě jsou vystaveni riziku sankce, typicky v podobě vyloučení z registru nezaměstnaných, které znamená nejen odepření přístupu ke službám zaměstnanosti, ale také k některým dalším opatřením sociálního státu (zejména k sociálním dávkám).

V následujícím textu se zaměřujeme na otázky spojené s uplatňováním sankčního vyřazování v agendách tzv. prvoliniových pracovníků, tedy těch pracovníků úřadu práce, kteří jsou v přímém kontaktu s uchazeči o zaměstnání. Jak ukázal Lipský (2010, s. 3), tyto „street-level-bureaucrats“ disponují značnou volností při výkonu své práce, musí však přitom reagovat na řadu vnějších tlaků a omezení, zejména pokud jde o nedostatečné zdroje různého typu, rostoucí poptávku po nabízených službách a nejednoznačné, vágní anebo konfliktní cíle organizace a realizovaných programů. Je pak na pracovnících, zda a jakým způsobem budou této volnosti při svém rozhodování reálně využívat a jaká bude výsledná podoba uplatňovaných politik či opatření.

Naším cílem proto bylo porozumět tomu, (a) zda a jakým způsobem využívají prvolinioví pracovníci své autonomie při rozhodování o udělení sankce, (b) jakou roli sehrávají sankce v přímé práci s klienty a také (c) které faktory rozhodování pracovníků v této oblasti ovlivňují. Svojí povahou se jedná o explorativní příspěvek, neboť téma sankcí v rámci politiky zaměstnanosti zatím v ČR nebylo příliš analyticky reflektováno. Jde přitom o významnou součást české politiky zaměstnanosti – jak ukážeme, se sankčním vyřazením mají jen za posledních 10 let zkušenost statisíce osob. Význam tématu se vedle rozsahu odvíjí také od závažnosti dopadů sankcí na životní situaci klientů – u řady z nich je totiž vyřazení z evidence nezaměstnaných spojeno s rizikem prohloubení jejich sociálního vyloučení a chudoby.

¹ To je patrné také v politice zaměstnanosti Evropské unie, která klade důraz na vzdělání a rozvoj kvalifikace (Evropská komise, 2021; Rada Evropské unie, 2018) při současném tlaku na rychlý návrat nezaměstnaných do zaměstnání a eliminaci potenciálně demotivačního nastavení dávek podpory v nezaměstnanosti (viz např. cíle evropského pilíře sociálních práv v oblasti zaměstnanosti).

Text je strukturován takto. Nejprve se zaměřujeme na teoretické vymezení sankcí a jejich účelu, diskusi o rozhodování pracovníků o uplatnění sankcí a o faktorech, které na toto rozhodování mohou působit. Dále prezentujeme politický a legislativní kontext realizace sankcí v ČR. V metodologické části pak představujeme využitý výzkumný postup a uvádíme aspekty práce prvoliniových pracovníků, na které se analýza zaměřuje. Výzkumná část přináší analýzu přístupů pracovníků k sankcím na dvou konkrétních pracovištích Úřadu práce ČR.

Teoretická východiska a institucionální rámec

V následující části nejprve představíme širší teoretická východiska studie. Téma sankcí posléze zasadíme do kontextu celkového nastavení tuzemské aktivní politiky zaměstnanosti a představíme také legislativní zakotvení sankcí v ČR.

Teoretická východiska

Sankce představují nástroj, jímž stát vykonává sociální kontrolu nad svými občany. V kontextu politiky trhu práce mohou sankce plnit různé funkce: jako nástroj usměrnění chování nezaměstnaných a dodržování nastavených pravidel, coby součást mechanismu rozlišení klientů podle jejich zásluhovosti a návazně jako prostředek redukce počtu klientů a snížení závislosti na sociálním státu („welfare dependency“). Současně mohou být sankce vnímány v roli nástroje integrace nezaměstnaných na trh práce, přičemž jejich kontrolní a integrující funkce jsou vzájemně propojené a sledují společný cíl (soulad se sociálními a morálními normami).

Z hlediska sociální kontroly lze sankce interpretovat v širším kontextu podmíněnosti podpory sociálního státu. Koncept „welfare conditionality“ vyjadřuje podmíněnost pomoci ze strany státu (typicky výplaty sociálních dávek) určitým chováním klienta, zejména pak hledáním práce. Jak uvádí van Berkel (2020), do práce prvoliniových pracovníků se tento přístup promítá požadavkem, aby monitorovali chování svých klientů a hodnotili jeho soulad s předepsaným standardem. Z hlediska státu tak dochází k rozlišení klientů podle oprávněnosti jejich nároku na pomoc v rámci služeb zaměstnanosti – osoby, které se nechovají požadovaným způsobem, nejsou považovány za oprávněné, resp. potřebné, a služby zaměstnanosti i navázané sociální dávky jsou jim odepřeny (prostřednictvím sankcí).

Podobným způsobem jsou sankce pojímány také v rámci „welfare surveillance“, tedy v kontextu individualizovaného sledování a dohledu nad žadateli o služby sociálního státu (blíže viz Mertl, 2016, 2017). Mertl (2016) a Janebová (2019) spojují welfare surveillance s prosazením neoliberálního diskurzu do sociální politiky. Tyto přístupy jsou specificky uplatňovány vůči osobám, které jsou vnímány jako riziko nebo které nějak vybočují (diskurz podle Mertla chápe

klienty sociálního státu jako devianty). Konkrétně pak jsou chápány jako nástroj klasifikace a sociální kontroly klientů sociálního státu. Mezi konkrétní prvky uplatňované na úřadech práce pak podle Mertla (2016, 2017, s. 106–107) patří:

- kontrola za pomoci vynucení přítomnosti (např. zvaní na pravidelné schůzky a sankcionování za neomluvenou nepřítomnost). Sama schůzka je pak spíše nástrojem monitoringu než nástrojem podpory;
- vyžadování podrobných informací a sankcionování za poskytnutí nepravdivých informací (o partnerství, o pracovních aktivitách);
- sankcionování za neplnění očekávaného chování (např. dohodnutého plánu spolupráce, odmítání vhodných nabídek práce či aktivizačních opatření).

Systém vytváří pro účastníky neustálou hrozbu, že budou sankcionováni, a to zpravidla vyřazením ze systému a následně odebráním sociálních dávek. V další rovině pak mohou sankce sloužit jako usměrňovací prostředek z hlediska (budoucího) chování uchazečů nebo jako prostředek pro vynucení souladu chování uchazečů s nastavenými pravidly, čímž je omezována rozhodovací volnost klientů (Mertl, 2017). Význam sankcí v podobě hrozby dokládají např. Grandia et al. (2020) ve studii prvoliniových pracovníků na sociálních úřadech v Nizozemí – hrozba sankcí u nich představuje využívaný nástroj, a to zejména pokud jiný podpůrný přístup selhává a pokud klienti neplní své povinnosti. Přitom je významné, že jako motivátor slouží již samotná existence sankcí (klienti se jich obávají), nikoliv jejich reálná aplikace, o kterou ve skutečnosti sociální pracovníci neusilují, protože ji spojují s rizikem demotivace sankcionovaných klientů.

Jak již bylo uvedeno, sankce bývají pojmány také jako integrující nástroj – podle teorie politiky zaměstnanosti mohou pomoci začleňovat nezaměstnané na trh práce. Například Bonoli (2010) řadí sankce do skupiny aktivní politiky, kterou nazývá „posílení pobídek“. Kromě toho, že zajišťují požadované chování směřující k začlenění na trh práce, mohou mít kýžený účinek také v případě svého uplatnění: někteří si totiž po sankčním vyřazení naleznou zaměstnání, například proto, že ostatní možnosti jsou pro ně uzavřeny (viz Svarer, 2011). V tomto ohledu se jeví jako významná efektivita sankcí pro dosažení cílů, ale též očekávání pracovníků, že sankce povedou ke změně chování či vyřeší situaci konkrétních nezaměstnaných (van Berkel, 2020).

Pokud se zaměříme na sankce skrze výkon činnosti pracovníků v první linii, pak mohou být tito pracovníci vnímáni jako někdo, kdo regulace a další pravidla včetně sankcí uplatňuje. Pracovníci se sami mohou cítit pod tlakem, aby pravidla dodržovali (van Berkel, 2020) a sankce striktně uplatňovali, nelze ale předpokládat, že jsou bezvýhradnými vykonavateli politiky welfare surveillance. Jak upozorňuje van Berkel (2020) a jak odpovídá i přístupu Lipskyho (1980/2010), vnímat prvoliniové pracovníky jako osoby, které pouze implementují politiky, by bylo příliš zužující a nevedlo by k porozumění jejich roli. Pracovníci mohou například některé z uvedených funkcí sankcí ve svém přístupu ke klientům a v individuálním rozhodování akcentovat nebo naopak potlačovat. Zde se mohou uplatňovat hodnoty a významy, normy, interpretační rámce, kritéria zásluhovosti a různé pobídky (van Berkel, 2020; van der Laan, 1998; van Oorschot, 2000), které mohou

vyšlat i protichůdné signály (van Berkel, 2020). Pracovníci pak prožívají dilemata a ambivalence spojené s rozporuplnými pocity, pocitem nerozhodnosti o volbě z více vzájemně rozporných řešení a současnou pozitivní i negativní orientaci k objektu jednání (Olsen, 2019). V takových situacích mohou pociťovat tenzi a potřebu nalézt řešení. Pocity ambivalence přitom mohou prožívat jak pracovníci, tak klienti, některé vyplývají z jejich vzájemné interakce.

Příkladem může být princip individualizace přístupu ke klientům, který v rovině implementace vystupuje do popředí, což je patrné v příslušných politických dokumentech² a také v poměrně značné výzkumné a akademické pozornosti věnované tomuto tématu v posledních letech³. V rovině přímé práce s klientem individuální přístup předpokládá schopnost pracovníků služeb zaměstnanosti dobře identifikovat potřeby klienta a jeho potenciál (viz např. Rice et al., 2018, s. 94) a možnost vytvářet pro něj přístup „šitý na míru“. Individualizace přístupu se ale týká i kontroly a sankčních mechanismů: pracovníci například sami rozhodují o četnosti schůzek pro různé klienty či kategorie klientů (viz Kupka a Osiander, 2017). Pracovníci v první linii se tak ocitají v poměrně obtížné situaci, kdy je od nich ve vztahu ke klientům očekávána jak podpora a porozumění, tak uplatnění disciplinujícího, „pedagogického“ přístupu (Behrend a Ludwig-Mayerhofer, 2008; Penz et al., 2017; Senghaas et al., 2019 ad.). Zatímco podpora vychází ze vztahu mezi pracovníkem a klientem, jejich vzájemného porozumění a důvěry, nástrojem disciplinace jsou sankce s (negativními) dopady na životní situaci nezaměstnaného, obzvláště pokud se jedná o osoby nejvíce znevýhodněné⁴. Individualizace přístupu tak může být významným zdrojem tenzí, ale také volnosti rozhodování pracovníků první linie (van Berkel, 2020).

Výsledné uplatňování sankcí ovšem odráží celou řadu dalších faktorů působících na výkon pracovníků v přímém kontaktu s nezaměstnanými (van Berkel, 2017, 2020). Jedná se o faktory politické, řídicí, organizační i profesní povahy, které se do rozhodování pracovníků promítají; roli přitom nutně sehrávají také samotní klienti, jejich přístup a charakteristiky.

Určitá míra volnosti rozhodování o sankcích může být prvoliniovým pracovníkům přiznána záměrně v rámci nastavení politiky zaměstnanosti – jednotlivé země jim vymezují různě velký prostor pro vlastní zvážení okolností a pro rozhodnutí o jejich uplatnění. Vlády tak mohou sankční praktiky omezovat (Polsko), nebo naopak podporovat, jako je tomu např. ve Spojených státech (van Berkel, 2020). Kromě toho se do přístupu prvoliniových pracovníků promítají faktory, jako

² Například *Zásady pilíře sociálních práv* (Evropská komise, 2021), *Strategie Úřadu práce ČR na období 2020–2024* (Úřad práce ČR, n. d.).

³ Viz např. Rice (2017), Rice et al. (2018), van Berkel et al. (2017), v českém prostředí Rákočzyová et al. (2021).

⁴ Určitá nekompatibilita výkonu obou těchto rolí vedla v některých zemích k jejich oddělení, případně k automatizaci a odosobnění procesu uvalování sankcí (blíže van Berkel et al. 2017). V ČR ovšem, podobně jako v řadě dalších zemí, obě funkce zastává jeden pracovník – poradce pro zprostředkování.

je míra pracovní zátěže (např. počet klientů, zatížení administrativou), jejich odbornost a kvalifikace či rozsah a povaha podpory, kterou jim poskytuje organizace při práci s klienty. Tam, kde je zátěž vysoká a pracovníci se potýkají s nedostatkem času a/nebo energie, kde jim chybí odbornost v oblasti práce s klienty či se jim podpory ze strany organizace nedostává, přiklání se pracovníci v první linii spíše k hrozbě sankcemi než k budování vztahu založeného na důvěře. Významnou roli pak sehrává také tlak vyvíjený na pracovníky ze strany organizace v rámci uplatňovaného způsobu řízení⁵ a vysoká heterogenita klientů, která vede pracovníky k jejich kategorizaci a uplatňování různých přístupů k různým kategoriím.

Rozdíly v přístupu k uplatňování sankcí tak je možné identifikovat nejen v mezinárodním srovnání, ale také uvnitř jednotlivých zemí (např. mezi různými organizacemi, které poskytují služby zaměstnanosti), a dokonce i mezi pracovníky jedné instituce; rozdíly jsou patrné také vůči různým skupinám klientů (van Berkel et al., 2017; Penz et al., 2017).

Uplatňování sankcí v České republice

Diskuse institucionálního rámce zahrnuje dvě oblasti: nejprve věnujeme pozornost reflexi vývoje politiky zaměstnanosti a systému sociální pomoci a následně představujeme legislativní rámec využívání sankcí v ČR.

Zásadní změny v systému pomoci nezaměstnaným a osobám v hmotné nouzi byly realizovány přibližně od roku 2006. Tyto změny jsou v zásadě v souladu s výše definovanými proměnami sociálního státu směrem k welfare conditionality a potvrzují spíše zařazení ČR do skupiny zemí, kde je uplatňován přístup workfare (viz např. Janebová, 2019). Mertl (2017) provedl diskurzivní analýzu veřejných médií v souvislosti s reformami od roku 2009 do roku 2013. Upozorňuje, že témata „malé motivace klientů sociálního státu“, „podvodů v sociálním systému“ a „nutnosti snižování zadluženosti státu“ byla významnou součástí veřejných vyjádření politiků, kteří reformy prosazovali. Klienti sociálního státu byli vykreslováni negativně (např. jako „nemakačenka“, „paraziti“ či „sociálně nepřizpůsobiví“) a bylo zdůrazňováno rozšíření možností kontroly. K podobnému závěru dospěly také Rákoczyová a Horáková (2014), podle kterých vláda usilovala o legitimizaci reformních kroků nutností úspor veřejných financí. Těch chtěla dosáhnout tlakem na nezaměstnané, aby nastoupili do zaměstnání, a jejich přísnou kontrolou; nezaměstnanost přitom spojovala s nelegální prací, zneužíváním sociálních dávek a s obecně nezodpovědným přístupem uchazečů o zaměstnání (včetně sociálních patologií či zanedbávání péče o děti).

⁵ V politice zaměstnanosti se v posledních letech prosazují principy tzv. new public managementu, které spočívají mj. ve stanovení výkonových cílů pracovníků, jejich monitoringu a vyhodnocování (blíže viz např. van Berkel, 2020; van der Laan, 1998). Pracovníci mohou posuzovat význam tzv. cílů výkonnosti (performance targets) a vyrovnávat se s tlakem na jejich dosažení různými způsoby, které se promítají do způsobu jejich přístupu ke klientům (van Berkel, 2020).

V rovině opatření bylo přistupováno především k omezení okruhu žadatelů o dávky pomoci v hmotné nouzi, a to skrze změny podmínek nároku (Jahoda et al., 2008) a snižování či odebrání podpory nespolupracujícím uchazečům o zaměstnání (Mertl, 2017). V organizační rovině došlo k centralizaci Úřadu práce ČR (ÚP ČR), což bylo spojeno se sloučením agend nepojistných dávek pod ÚP ČR a současně s redukcí počtu prvoliniových pracovníků úřadu, případně jejich alokací na kontrolní pozice (Mertl, 2017; Rákoczyová et al., 2021). Byl zaveden systém tzv. docházky nezaměstnaných DONEZ (povinnost hlásit se na stanoveném místě bez vazby na poskytování služeb zaměstnanosti) a vyžadována veřejná služba (Janebová, 2019; Mertl, 2017); u příjemců dávek v hmotné nouzi pak vláda zamýšlela kontrolovat výdaje příjemců prostřednictvím výplaty dávek na tzv. sKarty. Současně v tomto období došlo k výrazné redukci aktivní politiky zaměstnanosti: snížily se jak výdaje na jednotlivé nástroje, tak návazně také počty vytvořených míst (a počty účastníků). Reforma služeb zaměstnanosti spojená s poklesem počtu pracovníků služeb zaměstnanosti a současný nárůst nezaměstnanosti v daném období pak vedly ke značnému přetížení liniových pracovníků ÚP ČR. Janebová (2019) a Sirovátka a Rákoczyová (2022) navíc argumentují, že v rámci reformy docházelo také k deprofesionalizaci výkonu práce s uchazeči.

Po roce 2012 došlo v oblasti služeb zaměstnanosti v ČR ke změnám, které vytvářejí příznivější podmínky pro rozvoj individuální práce s uchazeči o zaměstnání. Z hlediska celkového pojetí aktivace došlo k odklonu od nejtvrdějších opatření vůči uchazečům o zaměstnání⁶ a k opětovnému „nastartování“ aktivní politiky zaměstnanosti; ekonomická konjunktura v následujících letech pak snížila míru nezaměstnanosti a tím i zátěž pracovníků ÚP ČR co do počtu klientů. Důraz na uplatňování sankcí, který byl součástí výše uvedené reformy, nicméně přetrvával: v období po zavedení reformy došlo k výraznému nárůstu podílu sankčně vyřazených uchazečů o zaměstnání a počet sankčně vyřazených po roce 2016 dokonce převýšil počet osob podpořených nástroji aktivní politiky zaměstnanosti (Sirovátka a Rákoczyová, 2022)⁷. Otázkou sankcí se opakovaně zabývaly Nejvyšší správní soud (NSS) a Kancelář veřejného ochránce práv, jejichž vyjádření potvrzují, že v ČR dochází při uplatňování sankcí k tvrdostem⁸. Ty jsou spojeny se způsobem, jímž pracovníci nakládají s autonomií, kterou jim zákon v oblasti sankcí přiznává.

⁶ Sociální karty (sKarty) i systém docházky nezaměstnaných DONEZ byly zrušeny v roce 2013, veřejná služba pak byla zrušena rozhodnutím Ústavního soudu již koncem roku 2012 (následně byla v roce 2017 obnovena, ovšem ve výrazně mírnější podobě).

⁷ Dostupné statistiky MPSV (2012–2020) ukazují, že v letech 2010 až 2019 bylo vyřazováno 85 až 92 tis. osob ročně (s výjimkou specifických let 2012 a 2013). V roce 2020 (i 2021) se pak rozsah sankčních vyřazení výrazně snížil, což je ovšem nutné dát do souvislosti se změnám fungování služeb zaměstnanosti v době pandemie onemocnění covid-19. Počet osob podpořených v rámci aktivní politiky zaměstnanosti v roce 2016 dosáhl 74 tisíc a do roku 2019 klesl až na necelých 27 tisíc (s dalším poklesem v roce 2020).

⁸ Viz rozsudky Nejvyššího správního soudu č. j. 4 Ads 124/2013-82, č. j. 1 Ads 52/2021-31, č. j. 1 Ads 213/2020 a Veřejný ochránce práv (2021).

Uplatňování sankcí je v ČR legislativně ukotveno v zákoně o zaměstnanosti (č. 435/2004 Sb.). Za sankci vůči uchazečům o zaměstnání lze považovat především jejich vyřazení z evidence, které může být dle zákona stanoveno na šest měsíců nebo na tři měsíce, a to podle důvodu k vyřazení (k důvodům viz Tabulka 1).

Zákon ponechává ÚP ČR, resp. příslušným pracovníkům určitou míru autonomie při posouzení skutků uvedených v Tabulce 1. Zákon sice definuje „vážné důvody“, které mohou mít uchazeči o zaměstnání pro nesplnění povinností, vedle vyjmenovaných důvodů ale připouští jako vážné důvody také ty, které spočívají v „jiných vážných osobních důvodech, například etických, mravních či náboženských, nebo důvodech hodných zvláštního zřetele“. V tomto případě tak zákon pracuje s neurčitými právními pojmy, které umožňují zohlednit individuální okolnosti posuzovaného případu; výčet vážných důvodů je přitom navíc pouze demonstrativní (viz rozsudek NSS č. j. 1 Ads 52/2021-31). Podobně mají také pracovníci možnost posoudit vhodnost nabízeného zaměstnání například z hlediska kvalifikačních nároků či nutnosti dojíždění. Jak vyplývá z judikatury Nejvyššího správního soudu i z opakovaných vyjádření veřejného ochránce práv, sankce by měla být uplatňována přiměřeně, vždy s ohledem na povahu a intenzitu porušení povinností. Při rozhodování je nutno postupovat citlivě a zohlednit, zda se jedná o porušení úmyslné či účelové a také zda se uchazeč snaží vzniklou situaci aktivně řešit (rozsudky NSS č. j. 1 Ads 52/2021-31 a č. j. 1 Ads 213/2020; Veřejný ochránce práv, 2021).

Celkově tedy pracovníci ÚP ČR ze zákona disponují určitou autonomií v oblasti sankcí a současně vykonávají svoji činnost v systému, který vykazuje zřetelné rysy „workfare“ modelu politiky zaměstnanosti a přetrvávající celkovou přísrnost vůči klientům.

Data a metodický přístup

Náš zájem směřuje k porozumění institutu sankcí v přímé práci s nezaměstnanými na pracovištích ÚP ČR. Zajímá nás především, jaké jsou mechanismy rozhodování o udělení sankcí a které faktory toto rozhodování pracovníků v první linii ovlivňují. Klademe proto důraz na analýzu kvalitativních dat, kterou doplňujeme kvantitativním popisem rozsahu sankcí a struktury sankcionovaných osob.

Kvalitativní analýza je založena na datech, která byla shromážděna v rámci případových studií, jež jsme realizovali na dvou kontaktních pracovištích ÚP ČR v letech 2019 (KoP P) a 2020 (KoP D)⁹. Obě kontaktní pracoviště přitom byla vybrána jako „příklady dobré praxe“ v oblasti přímé práce s klienty. Jednalo se o pracoviště, která byla v předchozím výzkumu na pobočkách ÚP ČR a v expertních rozhovorech opakovaně pozitivně hodnocena, a to zejména v oblasti poradenství.

⁹ Blíže viz Rákoczyová et al. (2021).

Tabulka 1. Důvody sankčního vyřazení stanovené zákonem o zaměstnanosti

Typ sankce	Popis skutku	Poznámka
Tříměsíční sankce	Ve stanoveném termínu nesplní ohlašovací povinnost, kterou mu ukládá zákon o zaměstnanosti.	Bez vážného důvodu.
	Zruší svůj souhlas se zpracováním osobních údajů.	Bez vážného důvodu.
Šestiměsíční sankce	Vykonává nelegální práci.	
	Odmítne nastoupit do vhodného zaměstnání.	Bez vážného důvodu.
		Vhodné zaměstnání:
		- dostatečný rozsah: alespoň 80 % stanovené týdenní pracovní doby, 50 % u dlouhodobě nezaměstnaných
		- dlouhodobost: sjednané alespoň na 3 měsíce, neplatí pro dlouhodobě nezaměstnané
		- <i>pokud možno</i> odpovídá kvalifikaci, schopnostem a dosavadní délce doby zaměstnání uchazeče o zaměstnání, možnosti ubytování a dopravní dosažitelnosti zaměstnání
	Odmítne nastoupit na dohodnutou rekvalifikaci nebo neplní povinnosti spojené s účastí v rekvalifikaci.	Bez vážného důvodu.
		Odmítnutí – platí v případě nezaměstnaných déle než 5 měsíců.
	Neposkytne součinnost při vypracování individuálního akčního plánu či neplní v něm stanovené podmínky.	Bez vážného důvodu.
	Odmítne zdravotní nebo psychické vyšetření.	Bez vážného důvodu.
	Maří součinnost s ÚP ČR (nedostaví se na sjednanou schůzku, ve sjednané lhůtě neprojedná doporučené zaměstnání, nedodržuje režim dočasné neschopnosti z důvodu nemoci nebo úrazu).	Bez vážného důvodu.

Postupovali jsme technikou polostrukturovaných rozhovorů se všemi pracovníky v přímém kontaktu s uchazeči o zaměstnání, tedy s pracovníky oddělení zprostředkování (19 rozhovorů), odbornými poradci (10 rozhovorů) a projektovými pracovníky (23 rozhovorů). Data pak byla pro hlubší porozumění kontextu doplněna rozhovory s vedoucími pracovníky a krajskými metodiky (šest rozhovorů). Celkem bylo provedeno 26 rozhovorů na prvním kontaktním pracovišti ÚP ČR (označujeme jako KoP P) a 32 rozhovorů na druhém kontaktním pracovišti (dále jen KoP D).

Případové studie se zaměřovaly na porozumění roli individuální práce s klienty v procesu implementace aktivní politiky zaměstnanosti, a to zejména ve vztahu ke zvláště znevýhodněným uchazečům o zaměstnání. Sankce v rozhovorech zpočátku představovaly pouze okrajové téma, kterému ovšem byla postupně věnována vyšší pozornost. Nakládání se sankcemi se totiž začalo vyjevovat jako významný aspekt individuální práce s klienty a také jako poměrně náročná součást práce na oddělení zprostředkování. Zvolená pracoviště tedy nebyla původně vybrána se záměrem analyzovat sankční vyřazování.

Pokud jde o sankce v podobě vyřazení z evidence uchazečů o zaměstnání, provádí správním řízení pouze pracovníci oddělení zprostředkování. Ostatní pracovníci v přímém kontaktu s klienty ovšem mohou takové řízení iniciovat, a to právě podáním podnětu příslušné zprostředkovatelce, a proto byly sankce tematizovány také v některých rozhovorech s nimi. S ohledem na charakter zkoumaných pracovišť (dobrá praxe v oblasti přímé práce s klienty) jsme předpokládali, že tamější pracovníci využívají sankce o něco méně (rozsah sankcí), více zohledňují individuální situaci klientů a jsou více tolerantní při posuzování jednotlivých situací (autonomie, tolerance). Naše zjištění je proto nutné interpretovat právě s ohledem na specifika šetření, resp. specifický výběr pracovišť. Soustředění pozornosti na příklady dobré praxe z tohoto hlediska považujeme za určitý limit provedené analýzy a impuls k dalšímu výzkumu v této oblasti.

Data jsme analyzovali na základě tematické analýzy (Braun a Clarke, 2020). Tematická analýza podle Braun a Clarke typicky zahrnuje potenciál jak pro induktivní, tak pro deduktivní postupy kódování a současně umožňuje odkrýt jak sémantické, tak latentní významy sdělení. V našem případě jsme vycházeli ze základního induktivního průzkumu dat, která vznikla za jiným účelem, a jejich teoretickou reflexí jsme určili pět základních témat obsažených v odborné literatuře a uváděných níže v textu: (K1) autonomie a volnost rozhodování prvořadových pracovníků při uplatňování sankcí, (K2) individualizace přístupu ke klientům, (K3) uplatnění kritérií zásluhovosti, (K4) vnímané efekty uplatňování sankcí a (K5) prožívání ambivalentních pocitů při rozhodování o nich. Dále jsme se zaměřili na faktory (okolnosti) práce pracovníků, které se vyjevovaly v situacích uplatňování sankcí, a to konkrétně faktory politické (K6), řídicí (K7), organizační (K8) i profesní (K9) povahy v pojetí dle van Berkela (2020). Kromě toho ve výzkumu vyvstávala nová témata (např. přístup pracovníků, rozhodovací volnost klientů), která reflektujeme v diskusní části.

Doplňkově jsme využili také existujících kvantitativních dat, která nám byla k dispozici. Jedná se o administrativní data systému OKPráce¹⁰ za rok 2019 (údaje o více než 575 tisících osob, které byly v daném roce alespoň jeden den evidovány jako uchazeč o zaměstnání). Z těchto dat jsme vytvořili vlastní výstup, který ukazuje, v jakém rozsahu a vůči jakým skupinám byly sankce na ÚP ČR uplatňovány, a umožňuje zasadit zjištění za oba KoP do celorepublikového kontextu.

Zjištění

V následující sekci nejprve představujeme rozsah sankcí v ČR a v okresech, kde působí sledované pobočky ÚP ČR. Ukazujeme také, kterých kategorií nezaměstnaných se sankce týkají. V dalších dvou částech jsou pojednávána témata sledovaná v rámci kvalitativního šetření, tedy aspekty rozhodování pracovníků v první linii ohledně sankcí a faktory, které toto rozhodování ovlivňují, tak jak byly uvedeny v metodologické části. V textu pak jednotlivá témata identifikujeme prostřednictvím příslušného kódu (K1–K9, viz část Data a metodický přístup).

Sankční vyřazení z hlediska rozsahu a charakteristik vyřazených uchazečů o zaměstnání

Z našich analýz dat OKPráce vyplynulo, že v roce 2019 bylo v ČR sankčně vyřazeno 13,8 % uchazečů (viz Tabulka 2). K sankčnímu vyřazení docházelo více u mužů, u osob se základním vzděláním, u mladších uchazečů a u střednědobě nezaměstnaných. V tabulce uvádíme podíly sankčně vyřazených v námi zkoumaných regionech (okres P, okres D). V obou okresech klesá podíl sankčně vyřazených s věkem a s dosaženým vzděláním. Nejvyšší míra sankčního vyřazení je u mladých lidí, zejména pak do 20 let, a lidí se základním vzděláním; jako významné se jeví také to, zda je uchazeč v exekuci. Oba sledované okresy tak kopírují celorepublikovou situaci z hlediska toho, které skupiny uchazečů jsou sankcionovány, ovšem na celkově nižší úrovni.

Sledované okresy zároveň vykazují relativně příznivou situaci na trhu práce a nižší podíl nejvíce znevýhodněných uchazečů ve srovnání se strukturálně nejvíce postiženými regiony¹¹. Právě v těch je užití sankcí v rámci ČR nejčastější: v pěti okresech bylo v roce 2019 tímto způsobem vyřazeno více než 20 % uchazečů¹². Okresy P a D patří naopak mezi pět okresů, ve kterých je podíl sankčních vyřazení nejnižší (pod 10 %).

¹⁰ OKPráce je informační systém, v němž ÚP ČR eviduje veškerá data o uchazečích o zaměstnání.

¹¹ Okresy P a D například patří k regionům s nízkým podílem uchazečů v exekuci, zatímco v nejvíce strukturálně postižených regionech je tomu naopak. Přitom exekuce představují výraznou bariéru uplatnění na trhu práce, a to mj. vzhledem k negativním dopadům na pracovní motivaci nezaměstnaných (blíže viz Hora et al., 2021).

¹² Nejvyšší hodnota dosáhla 29 %.

Tabulka 2. Podíl sankčně vyřazených v jednotlivých kategoriích nezaměstnaných – okresy sledovaných KoP (%; 2019)

	ČR	Okres P	Okres D
Celkem	13,8	6,1	8,8
muž	17,4	8,0	12,0
žena	10,2	4,2	5,7
Dosažené vzdělání			
základní	26,9	15,9	19,1
středoškolské bez maturity	11,8	4,7	9,4
středoškolské s maturitou	7,7	2,8	6,5
VŠ	4,2	0,8	2,5
Věk			
15–19	31	17,9	21,0
20–24	21	10,0	15,1
25–29	17,1	8,7	9,5
30–34	16,2	7,6	10,3
35–39	13,6	5,4	9,5
40–44	11,5	4,4	7,2
45–49	10,8	5,1	5,9
50–54	9,7	3,6	6,9
55–59	7,7	2,9	6,3
60 a více	6,8	2,3	5,1
Délka nezaměstnanosti			
1–180 dnů	13,8	6,0	9,0
181–365 dnů	16,1	7,7	8,3
366–730 dnů	13,1	5,5	10,5
731+ dnů	8,5	3,7	7,1
Exekuce			
Ano	24,5	15,1	19,1
Ne	12,9	5,7	8,2

Zdroj: Data OKPráce 2019, vlastní výpočty.

Poznámka: Absolutní hodnoty z důvodu anonymizace neuvádíme. Tabulka nezahrnuje opakované evidence stejných klientů v jednom roce, ale pouze první evidence během sledovaného roku.

Užití sankcí – přístup pracovníků ÚP ČR v přímém kontaktu s uchazeči o zaměstnání

Nízký rozsah sankčních vyřazení na obou pracovištích koresponduje s celkovým přístupem tamních pracovníků v přímém kontaktu s klienty: ti považují sankční vyřazení za nežádoucí výsledek (K4) a někdy i za selhání své práce („*Pro mě je to prohra.*“).

Z hlediska sankčních důvodů bylo pracovníky obou KoP nejčastěji zmiňováno maření součinnosti (nedostavení se na schůzku ve sjednaném termínu a neprojednání doporučeného zaměstnání) a odmítnutí zaměstnání bez vážného důvodu. Naopak však také existují situace, které zákon uvádí jako důvod k vyřazení z evidence a ke kterým se v praxi navštívených KoPů nepřistupuje (K1). Uváděny byly dva takové důvody, a to odmítnutí nabídky rekvalifikačního kurzu (u nezaměstnaných nad pět měsíců) a také odmítnutí podrobit se psychologickému vyšetření, resp. psychologickému poradenství v rámci individuálního akčního plánu (dále jen IAP). Právě v případech otázek souvisejících s duševním zdravím byla zmiňována nutnost citlivého přístupu (K2, K3) a spíše nepřímé navádění klientů na služby psychologa; v případě porušení IAP pak volba náhradního termínu nebo náhradní aktivity namísto psychologického poradenství.

Zákon o zaměstnanosti uvádí výčet důvodů, které vedou k sankčnímu vyřazení klienta z evidence uchazečů o zaměstnání (K6). Prostor pro posouzení úřadem, resp. pro autonomní rozhodování příslušného pracovníka, je v něm rovněž zakotven, ale spíše nepřímo, prostřednictvím užití neurčitých právních pojmů (viz výše). Zřejmě proto se pracovnícím, s nimiž jsme provedli rozhovor, jevílo uplatňování sankcí jako jednoznačně dané zákonem, bez možnosti posouzení (K1). Jak uvedla například vedoucí oddělení zprostředkování na KoP P:

Tam ten zákon neříká, že úřad práce zváží, jestli toho člověka vyřadit nebo ne. On říká, že v okamžiku, kdy poruší tu povinnost, tak úřad práce člověka vyřadí. To je v tom paragrafu 30, tam to takto je. (P23)

Nicméně i v takto nastavených legislativních podmínkách podle ní v praxi dochází k individuálnímu posouzení a uplatnění autonomie pracovníků při rozhodování o vyřazení z evidence, a to zejména ve prospěch některých klientů (K1, K3):

Ale zase jako nemůžu říct, že bychom jako nepostupovali individuálně u těch lidí. Když vidíte, že opravdu ten člověk zavolá, opravdu mně dneska není dobře, nejsem schopný tam dojít, je to poprvé, není to nikdo, kdo víte, že vám to bude dělat na každý termín, o kterém předpokládáte, že někde pracuje třeba, někdo ho někde viděl, že nám už něco došlo z inspektorátu nebo podobně, tak tam jo. Ale když je to někdo takový opravdu, tak dá se říct, že jsme schopní toto tolerovat... (P23)

Takový přístup uvedlo i několik zprostředkovatelek, zejména pak těch, které tuto pozici zastávají řadu let. Prostor pro posouzení zmiňovaly zejména v případech, kdy se klient nedostavil na sjednanou schůzku (u ostatních porušení byla tato

možnost uvedena jen v několika málo případech). Rozdílný přístup ke klientům dávaly do souvislosti především s důrazem na celkový individuální přístup (K1, K2) a na dobrou znalost svých klientů:

... někdy se stává samozřejmě, že jako podle zákona by mělo dojít k sankčnímu vyřazení, jak někdy samozřejmě zase je to prostě individuální že, takže neříkám, že vždy když uchazeč poruší něco, tak k tomu sankčnímu vyřazení dojde, protože se opravdu k tomu uchazeči teda přistupuje individuálně. Nebo já přistupuji individuálně, a ne vždy všechno řeším... (P13)

V individuální rovině je méně striktní přístup volen v případě uchazečů o zaměstnání, kteří se pracovníci jeví jako motivovaní, upřímní a u kterých se jedná o výjimečné pochybení (K3). Zvláště patrné je to u starších osob v předdůchodovém věku a u čerstvých absolventů. Na sledovaných KoP je zavedenou praxí menší přísnost ve vztahu k mladým lidem, kteří jsou čerstvě (poprvé) v evidenci ÚP ČR. V jejich případě zprostředkovatelky postupují tak, že pokud se nedostaví na sjednanou schůzku, upozorní je na tuto skutečnost na konci pracovní doby, a to nejčastěji prostřednictvím SMS zprávy (K2). Pokud uchazeč na zprávu zareaguje a dostaví se následujícího dne, je pracovníci důrazně – „výchovně“ – upozorněn na porušení povinností, ale k sankci se nepřistoupí. Je přitom zajímavé, že i přesto jsou mladí lidé do 25 let v obou sledovaných okresech nejvíce sankčně vyřazovanou věkovou kategorií.

Naopak u osob, které jsou v evidenci opakovaně či delší dobu a zprostředkovatelky je hodnotí jako nemotivované či málo spolupracující, se postupuje poměrně striktně podle zákona a nelze očekávat žádnou nadstandardní aktivitu. Podobně jako v jiných případech jsou tedy rozlišováni klienti, kteří si podporu a vstřícný přístup zaslouží a kteří ne (K3). Pracovníci sledovaných KoP tak v rámci své autonomie modifikují uplatňování sankcí (K1) mj. s ohledem na charakteristiky klienta, jeho příslušnost k určitým skupinám (např. věkovým) a povahu vzájemné spolupráce.

V rozhovorech byla rovněž věnována pozornost sankčnímu vyřazení jako nástroji sloužícímu k usměrňování jednání klientů, a to nejen ve vztahu k plnění povinností vyplývajících ze statusu uchazeče o zaměstnání (K4). Hrozba sankcí byla opakovaně popisována jako výchovný prostředek, který má významnou souvislost s následným začleněním na trh práce – dodržování pravidel se totiž pracovníkům jeví jako významný předpoklad pro udržení případného pracovního místa:

... důsledná kontrola, že úřad práce má nějaké svoje pravidla, a ty pravidla ale se potom budeme snažit potom přenést do toho zaměstnání, to znamená řádně se omluvit, vysvětlit. Taký je to třeba i v oblasti lékařského ošetření, tohle všechno budete muset dělat pro to zaměstnání, proto si na to dejte pozor, nebo bude teda sankční vyřazení. V zaměstnání by to bylo třeba vyhození ve zkušební době... (D13)

Podobně výchovnou roli plní také IAP, které jsou dle zákona o zaměstnanosti uzavírány vždy, pokud je uchazeč v evidenci nepřetržitě pět měsíců¹³. Obsahově totiž bývají víceméně výhradně v rukou zprostředkovatelek (K1): ty v rozhovorech sice zdůrazňovaly jejich smluvní charakter (např. že klienti musí být s obsahem seznámeni a musí s ním souhlasit), aktivní nesouhlas s navrženými aktivitami však připouštěly pouze výjimečně. IAP tak odráží mocensky nerovný vztah mezi klienty a pracovníky ÚP ČR a vyjadřuje strategie zprostředkovatelek ve vztahu k danému klientovi (a v rámci nastaveného systému) spíše než jejich společnou dohodu ohledně dalšího postupu.

V rozhovorech se zprostředkovatelky často pochvalně zmiňovaly ohledně možnosti požadovat v rámci IAP některé aktivity povinně, tedy pod hrozbou sankce, a to zejména ve vztahu k nemotivovaným dlouhodobě nezaměstnaným klientům (K3). Z jejich přístupu k formulaci IAP byl nicméně patrný celkově spíše negativní postoj k sankčním vyřazením – IAP tedy měl podobu hrozby, u které ale není cílem její naplnění. Skutečným cílem bylo spíše aktivovat nemotivované klienty a případně zajistit dokončení zahájených aktivit (K4). Tomu odpovídala také poměrně nízká náročnost IAP: požadované aktivity měly typicky informační charakter, zejména se jednalo o bližší seznámení s některým z projektů nebo poradenských programů. Teprve pokud se klient dobrovolně rozhodl účastnit např. Job clubu, přistupovaly zprostředkovatelky k aktualizaci IAP tak, že do něj Job club vložily, aby tím zajistily pravidelnou docházku.

Náročnost požadavků se pak navíc spíše snižuje u klientů s nejvýraznějšími sociálními problémy (K3, K1), které zprostředkovatelky hodnotí jako nezaměstnatelné (K4), tedy u osob se závislostmi, zanedbanou hygienou či se sklony k agresivnímu chování. Jedná se o klienty, s nimiž podle zprostředkovatelek není možná individuální práce a vzájemný kontakt je vnímán jako nepříjemný až ohrožující. V přístupu k těmto klientům je pak patrná spíše celková rezignace zprostředkovatelek, což potvrzuje také vedoucí oddělení:

... bohužel je opravdu takový klient, s kterým ona [zprostředkovatelka] ví, že si prostě neporadí. A že by ho jako opravdu musela jako úplně vyřadit. Takže stejně ví, že to k ničemu nepovede. Že i kdyby ho zařadila na poradenskou činnost, tak by tady byl spíš narušitel, který to nedokončil, a podobně. Tak ten individuální akční plán ona sepsat musí. Takže ho sepiše, když to řeknu škaredě, tak ho opravdu formálně, že mu řekne, podívejte se, tak tady máte informace o tom, kde najdete na portálu volná místa, budete se chodit dívat na nástěnku úřadu práce, která se tady mění každý týden s novými místy, budete si kupovat tady tisk... (P23, vedoucí zprostředkování)

¹³ IAP stanovuje postup a časový harmonogram plnění jednotlivých opatření ke zvýšení možnosti uplatnění uchazeče na trhu práce. Porušení stanovených kroků je důvod k vyřazení klienta z evidence.

Nižší tlak na klienty v rámci IAP rezonuje s individuálním přístupem (K2) a navíc je také v souladu s preferencemi projektových pracovníků. Ty totiž upřednostňují dobrovolnou účast motivovaných klientů, s nimiž se jim pak v projektech lépe pracuje. Donucení k aktivitám prostřednictvím IAP, tedy pod hrozbou sankce, bylo projektovými pracovníky zmiňováno jen výjimečně, a to v projektu pro dlouhodobě nezaměstnané:

Protože pokud uchazeč nechce nic plnit, já nemám ty nástroje, abych ho donutila (...) tak mám tu možnost zavolat na zprostředkování, že ten daný program, který usoudím třeba i po konzultaci s paní vedoucí, tak mu to dám do individuálního akčního plánu a musí to teda absolvovat. Pokud to nebude absolvovat, hrozí to sankční vyřazení. (P2)

Lze tedy shrnout, že převládající pojetí IAP umožňuje klientům s poměrně nízkým úsilím dostat nárokům ÚP ČR a vyhnout se riziku sankčního vyřazení; striktnější přístup nastupuje teprve v situaci, kdy se klient dobrovolně zaváže k účasti v projektu či poradenském programu (ovšem ne ve všech případech).

Faktory ovlivňující přístup prvoliniových pracovníků k sankcím

Celkově lze považovat uplatnění sankcí na sledovaných KoP za poměrně neoblíbený úkon, což je dáno hned několika různými faktory. Jedním z nich je zkušenost a sdílené očekávání, že se vyřazený klient po uplynutí zákonem vymezené délky sankce vrátí do evidence ÚP ČR (K4). Začlenění na trh práce v důsledku sankce pracovníci vnímají jako málo pravděpodobnou možnost, a to zvláště pokud jde o nejvíce znevýhodněné uchazeče. V některých situacích navíc projevují pracovníci ve vztahu ke klientům empatii a porozumění (K3). Může se jednat o již zmiňované mladé uchazeče – první registrace je spojena s řadou nových informací a povinností, a tak klient může na první schůzku snadno zapomenout. V této souvislosti byla někdy také zmíněna snaha nepodkopat hned v úvodu možnost navázat dobrou spolupráci s klientem, který se pravděpodobně do evidence po určité době navrátí. Jiným příkladem může být odmítnutí pracovního místa, které je sice z formálního hlediska vyhodnoceno jako vhodné, reálně však zprostředkovatelka rozumí důvodům odmítnutí (K1, K5):

Zas jsme lidi, a já si vždycky představím sama sebe, kdybych tam [šla], a když ten člověk mně říká ten svůj argument, tak prostě víme dobře, jací jsou zaměstnavatelé, jsou různí. (...) fakt si vždycky představím sama sebe, kdybych tam šla a takto bych jednala s tím zaměstnavatelem, jestli bych tam vůbec chtěla nastoupit, jo, když jako samozřejmě ten člověk, my to ověřujeme, ale může, že to prostě nevyřadíme sankčně, jo? (P11)

Vedoucí oddělení poradenství KoP P pak upozorňovala, že po sankčním vyřazení se mnozí klienti dostávají do obtížné životní situace (K4), čehož jsou si vědomi

také ostatní pracovníci v přímém kontaktu s klienty. Při svém rozhodování o udělení sankce ovšem kladou důraz na povinnost hledat zaměstnání, která stojí v základu vztahu mezi uchazečem a ÚP ČR (K7); roli přitom hrají i osobní postoje a hodnoty (K5):

... je taky otázka, do jaké míry měl by ten úřad práce být taková ta chůva, která ty lidi chová i za tu cenu, že víme, že nechtějí pracovat, že jsou pobíratelé dávek, to taky je ta druhá strana. Protože všichni z nás jsme na té straně produktivní, to znamená přispěvatelů do toho dávkového systému...

Ve vztahu k uchazečům, kteří jsou vnímáni jako nemotivovaní (K3), volily zprostředkovatelky přísnější přístup – ty totiž při běžných kontaktech nemají příliš mnoho prostoru pro hlubší poznání klientů: navzdory nízké míře nezaměstnanosti v obou sledovaných regionech byly pracovnice zprostředkování vystaveny vysoké pracovní zátěži (K7, K8), a to jednak s ohledem na jejich vysoké zatížení administrativou a jednak v důsledku značné fluktuace a nedostatku pracovníků na jednom z pracovišť (KoP D) v době rozhovoru. V jejich přístupu pak byl patrný vyšší sklon ke kategorizaci klientů a rutinizaci pracovních úkonů (K2)¹⁴. Naopak v případě poradkyň a projektových pracovníků byla větší snaha o porozumění klientům, a to i v případech, kdy se zpočátku jeví jako nemotivovaní (K3). Snažili se přitom rozkrýt hlubší příčiny jejich postojů a zaměřit se na poskytování potřebných informací, poradenství a spíše nepřímý nátlak ve formě opakování nabídek různých aktivit či vysvětlování dopadů nezaměstnanosti do budoucna (určitou výjimku pak představoval projekt pro dlouhodobě nezaměstnané na KoP P, kde byl tlak na plnění aktivit prostřednictvím IAP).

V případě zprostředkovatelek může za nízkou oblibou sankcí stát i poměrně značná administrativní náročnost souvisejícího správního řízení (K6, K8) a skutečnost, že se jedná o proces spojený s negativními emocemi a hrozícími konflikty. Přestože se nejedná o důvody, jež by pracovnice od uplatnění sankce odradily, oba aspekty náročnosti celého procesu (časová a psychická) byly v rozhovorech opakovaně zmiňovány.

Rozsah sankčního vyřazování je ovlivňován také obecnějšími faktory. K těm významným patří zejména vývoj na pracovním trhu, když se výrazný pokles míry nezaměstnanosti promítl do struktury nezaměstnaných. Díky vysoké poptávce po pracovní síle se totiž značné části nezaměstnaných dařil poměrně rychlý návrat do zaměstnání, takže v evidenci déle zůstávali především lidé s výraznějšími handicap. A právě s těmito klienty měli pracovníci v první linii nejvíce pracovat. Nastavení aktivní politiky zaměstnanosti v daném období totiž výrazně podporovalo cílenost opatření na nejvíce znevýhodněné skupiny (K7). To je patrné jak z jejího celkového zaměření na podporu vzniku pracovních míst, tak také

¹⁴ Na druhém z kontaktních pracovišť (KoP P) byla většina zprostředkovatelek na své pozici již řadu let; u několika se jednalo o celoživotní kariéru.

z vymezení cílových skupin jednotlivých nástrojů.¹⁵ Na pracovníky v přímém kontaktu s klienty tak byl jejich nadřazenými vyvíjen tlak na intenzivní individuální práci zejména s dlouhodobě nezaměstnanými (K7), především na vyšší intenzitu zprostředkování těmto klientům (vyšší frekvence schůzek, vydávání doporučenek¹⁶) a cílené využívání nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti. Vyšší nároky na klienty, zvláště na ty s handicapem a/nebo nemotivované, pak zřejmě souvisejí s vyšším rizikem porušení pravidel na straně klientů a návazně s jejich sankčním vyřazením z evidence. Nastavené postupy a požadavky na práci s klienty (K7) přitom nebývají vždy považovány za adekvátní (K5), jak shrnuje jedna z projektových pracovnic KoP D:

... si nemyslím, že úplně některé jako ty nastavení jsou úplně správné, a pořád vám někdo zasahuje do toho, jakým způsobem toho poradce máte dělat. A myslím si, že kolikrát už je to jako i šikana těch klientů, jo, jako, tady nějaké ty nastavení. Protože prostě mi přijde, že nahoře všem jde jenom o indikátory a zelená čísla, ale ne o to, jestli tomu klientovi jako pomůžete tím způsobem. (D11)

Diskuse

V rámci sankcí jsou uplatňována především dvě hlediska: důraz na dodržování postupů a pravidel a usměrňování neorientovaných či problematických klientů. Ačkoliv se jeví, že zákon nedává příliš velký prostor pro modifikaci institutu sankčního vyřazení při jednání liniových pracovníků s klienty a navíc že pracovníci si nejsou rozhodovací volnosti (K1) dané jim zákonem vědomi, v rozhovorech jsme zaznamenali jak využití autonomie jednání pro poněkud odlišné řešení situace klienta, tak autonomní využívání nastavených podmínek pro aktivní práci s klientem. Autonomie jednání totiž neznamená nutně odklon od nastavených pravidel – jejím výrazem může být také příklon k jejich dodržování a uplatnění tvrdého přístupu ke klientům, i když by bylo možné postupovat odlišně (mírněji). Zprostředkovatelky na sledovaných KoP tak v situaci vysoké pracovní zátěže vítaly možnost vyvíjet na své klienty tlak prostřednictvím hrozby sankčním vyloučením, aby dosáhly požadovaného jednání (ačkoliv samotné uplatnění sankce vnímaly spíše negativně).

Některé pracovnice v rozhovorech argumentovaly, že se snaží postupovat individuálně (K2) namísto automatického vyřazení. A právě důrazem na indivi-

¹⁵ Jedná se např. o úpravu podmínek příspěvků na společensky účelná pracovní místa dle míry znevýhodnění klientů (Směrnice generální ředitelky č. 4/2019).

¹⁶ Uchazeči o zaměstnání mají povinnost doporučené zaměstnání na základě tzv. doporučenky projednat se zaměstnavatelem, v opačném případě jsou vyřazeni z důvodu maření součinnosti s ÚP ČR. Zprostředkovatelky přitom mohou v rámci své autonomie volit namísto doporučenek tzv. informaci o zaměstnání, která s takovou povinností spojena není. Volba mezi doporučenkou a informací o zaměstnání tak je také volbou ohledně užití sankce jako nástroje při práci s klientem.

dualizaci (tedy na princip, který je politikou zaměstnanosti ve vztahu ke klientům prosazován) pak odůvodňovaly své případné uplatnění volnosti v rozhodování, resp. odchýlení od stanovených pravidel v této oblasti. V praktické rovině se to projevovalo tolerancí v konkrétní situaci, krátkém vyčkání, aktivitou nad rámec vymezených pracovních povinností a informováním či usměrňováním klientů. Pracovnice přitom uplatňovaly hledisko posouzení typu situace (některé jsou vnímány jako společensky méně závažné), typu klienta a jeho vystupování (tolerance k mladým, kteří se v systému neorientují), okolností dané situace (náhlá nemoc, konkrétní nabídka zaměstnání). Kromě toho se do rozhodování promítala jejich empatie a etická hlediska (např. nevyřazují při neochotě k psychologickému vyšetření). V tomto se prolínají kritéria zásluhovosti (K3) s porozuměním konkrétním okolnostem případu (situace) klienta. Individuální posouzení porušení povinností klienty a nepřistoupení k sankci připouštěly zejména služebně starší, zkušenější pracovnice oddělení zprostředkování, které však v jiných ohledech vykazovaly nejpatrněji rutinizaci postupů při práci s klienty. V rozhovorech svůj přístup nikdy neodůvodňovaly odkazem na možnosti v rámci existující legislativy a judikatury; často měly v těchto případech naopak pocit, že konají lidsky, ale v rozporu s platnými předpisy (K5).

Poradci a projektoví pracovníci častěji kladli důraz na rozvoj vztahu s klienty než na jejich disciplinaci, a proto v sankcích nespatořovali prostředek pro dosahování cílů svojí práce. Popisovali, že v rámci poradenství (s některými výjimkami) nevytvářejí na klienty nátlak, ale spíše se snaží využít motivování klientů přes pozitivní nabídku aktivit. Dále někteří pracovníci reflektovali, že je pro ně důležité navázání individuálního vztahu ke klientovi a vybudování vzájemné důvěry jako předpoklad vzájemné spolupráce (K4, K5).

V důsledku nízké nezaměstnanosti byl na sledovaném KoP P příznivý poměr klientů na pracovníka zprostředkování. Ukázalo se však, že další faktory (K5–K7), jako je rostoucí zatížení administrativou, tlak na práci s nejvíce znevýhodněnými klienty a změna struktury uchazečů o zaměstnání, do značné míry inhibovaly možnosti rozvoje individuální práce na oddělení zprostředkování (K8). KoP D se pak v době šetření navíc potýkal i s nedostatkem pracovníků, a proto byla situace z hlediska počtu klientů připadajících na jednoho pracovníka oddělení zprostředkování méně příznivá. Tyto faktory pak přispívaly k rutinizaci postupů a příklonu k využívání sankcí jako nástroje kontroly klientů, resp. vynucení požadovaného jednání.

Závěr

V ČR je každoročně vyřazen poměrně vysoký podíl nezaměstnaných z evidence uchazečů o zaměstnání z důvodu nespolečné spolupráce s ÚP ČR. Počet sankčních vyřazení od roku 2016 převyšuje počet osob zařazených do nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti, což naznačuje přísný („work-first“) přístup v rámci české politiky zaměstnanosti. Tomu do určité míry odpovídá i tlak nadřazených struktur v rám-

ci ÚP ČR na intenzitu práce s nejvíce znevýhodněnými klienty. Uvedená zjištění odpovídají teoretickému předpokladu, že sankce představují významnější nástroj, pokud jsou možnosti rozvíjet individuální práci s klientem omezené. Nově se ovšem ukázalo, že přetížení pracovníků může překročit určitou mez a způsobit nejen celkové potlačení individuální práce s klienty, ale současně také redukci sankcí (jak se projevilo v období bezprostředně po zavedení sociální reformy či v období pandemie nemoci covid-19).

Jak vyplývá z judikatury a vyjádření veřejného ochránce práv, dochází v ČR v některých případech při vyřazování z evidence uchazečů o zaměstnání k tvrdostem, protože není zohledňována intenzita porušení povinností ani další okolnosti. Na druhou stranu však rozhovory na obou sledovaných pobočkách ÚP ČR ukazují, že dochází i k citlivému posuzování případů pracovníky v první linii a k využívání autonomie pracovníků ve prospěch klientů v podobě neudělení sankce i v těch případech, kde by to dle zákona bylo možné. Obecně se také na sledovaných KoP potvrdilo zjištění zahraničních studií, které poukazují na kategorizaci klientů a odlišný přístup pracovníků služeb zaměstnanosti k různým kategoriím: uplatnění sankcí se ukázalo být méně striktní ve vztahu k mladým, poprvé evidovaným uchazečům o zaměstnání a ke klientům v předdůchodovém věku, u nichž byl vstřícnější přístup (upozorňování na porušení pravidel a možnost nápravy) téměř pravidlem. Naopak tomu bylo u dlouhodobě evidovaných osob, které pracovníci zprostředkování považují za nemotivované. U dalších nezaměstnaných se pak ochota k určité vstřícnosti a uplatnění autonomie při udělování sankcí odvíjí zejména od toho, zda se jedná o první porušení a klient usiluje o okamžitou nápravu. Jako zvláštní kategorie se pak ukázali klienti s nejvýraznějšími handicapy, například se závislostmi, zanedbanou hygienou či s agresivním chováním. U těch mají zprostředkovatelky tendenci snižovat nároky tak, aby nedocházelo k jejich vyřazování. Kontakt s nimi je pro ně totiž nepříjemný, jejich problémy příliš komplexní a pravděpodobnost návratu do evidence velmi vysoká.

Zjištění ukazují, že institut sankce představuje specifický nástroj v individuální práci s klienty. Ten může na jednu stranu skutečně plnit roli kontrolní, pobídkovou nebo „výchovnou“, na straně druhé jej však mohou pracovníci využívat také k rozvoji vztahu s klientem, posílení vzájemné důvěry a zvýšení ochoty ke spolupráci. Schopnost pracovníků využít své autonomie k tomu, aby při rozhodování o sankci co nejlépe podpořili dosažení základního cíle své práce (začlenění klienta do vhodného zaměstnání) se odvíjí od jejich odborných kompetencí, které jim mimo jiné umožňují posoudit účinky svého rozhodnutí (ne)uplatnit sankci na jednání a přístup konkrétního klienta. Nároky na kvalifikaci pracovníků v přímém kontaktu s klienty však nejsou jasně dané (kvalifikace v sociální nebo obdobné profesi byla na sledovaných KoP výjimkou) a proces zapracování i dalšího odborného vzdělávání pracovníků ÚP ČR se potýká s řadou nedostatků. Rozhovory na sledovaných pracovištích ÚP ČR také ukazují, že nastavení práce s klientem (na oddělení zprostředkování) hlubší poznání klientů značně znesnadňuje. Sankce, s ohledem na jejich celkový rozsah i potenciálně významnou roli v práci s klienty, by si do budoucna zasluhovaly celkově vyšší (nejen výzkumnou) pozornost.

MIROSLAVA RÁKOCZYOVÁ je výzkumnou pracovnící Výzkumného institutu práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA). Zabývá se otázkami sociálního vyloučení a sociálního začleňování; dlouhodobě se také věnuje výzkumu aktivní politiky trhu práce. V současné době se podílí na vytváření systému sběru kvantitativních dat pro vyhodnocování situace Romů v české společnosti (projekt podpořen Fondy EHP a Norska).

ORCID: 0009-0007-0463-1554

ROBERT TRBOLA je výzkumným pracovníkem Výzkumného institutu práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA) – výzkumné centrum Brno. Zabývá se otázkami sociálního vyloučení a sociálního začleňování. Dlouhodobě se věnuje otázkám aktivní politiky trhu práce. V současné době se podílí zejména na výzkumu v oblasti sociální práce a měření kvality jejího výkonu. Působí také jako externí lektor sociální politiky na Evangelické akademii, Vyšší odborné školy sociálně právní v Brně a lektor sociálního zabezpečení na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

ORCID: 0000-0001-5908-5828

ONDŘEJ HORA je výzkumným pracovníkem Výzkumného institutu práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA) a docentem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, na katedře sociální politiky a sociální práce. Výzkumně se zaměřuje zvláště na opatření politiky trhu práce, integraci mladých lidí na trh práce a obecnými otázkami sociální politiky.

ORCID: 0000-0003-2218-0244

Literatura

- Andersen, N. A., Caswell, D. a Larsen, F. (2017). A new approach to helping the hard-to-place unemployed? The promise of developing new knowledge in an interactive and collaborative process. *European Journal of Social Security*, 19(4), 335–352. <https://doi.org/10.1177/1388262717745193>
- Behrend, O. a Ludwig-Mayerhofen, W. (2008). Sisyphe motivieren, oder: Der Umgang von Arbeitsvermittlern mit Chancenlosigkeit. *Zeitschrift für Sozialreform*, 54(1), 37–55. <https://doi.org/10.1515/zsr-2008-0104>
- Bonoli, G. (2010). The political economy of active labor-market policy. *Politics & Society*, 38(4), 435–457. <https://doi.org/10.1177/0032329210381235>
- Braun, V. a Clarke, V. (2021). Can I use TA? Should I use TA? Should I not use TA? Comparing reflexive thematic analysis and other pattern-based qualitative analytic approaches. *Couns Psychother Res.*, 21, 37–47. <https://doi.org/10.1002/capr.12360>
- Brodtkin, E. Z. a Larsen, F. (2013). The policies of workfare: At the boundaries between work and the welfare state. In E. Z. Brodtkin a G. Marston, *Work and the welfare state: Street-level organizations and workfare politics* (s. 57–68). Georgetown University Press.
- Evropská komise. (2021). *Akční plán pro evropský pilíř sociálních práv*. COM (2021) 102 final.
- Grandia, J., La Grouw, Y. M. a Kruijnen, P. M. (2020). Motivating the unemployed: A full-range model of motivational strategies that caseworkers use to activate clients. *Social Policy & Administration*, 54(3), 375–389. <https://doi.org/10.1111/spol.12540>
- Hora, O., Horáková, M., Rákoczyová, M., Sirovátka, T., Suchanec, M. a Trbola, R. (2021). *Vyhodnocení nástrojů aktivní politiky zaměstnanosti v letech 2019 a 2020, se zřetelem na dlouhodobě nezaměstnané*. VÚPSV.

- Jahoda, R., Kofroň, P. a Šimíková, I. (2008). *Změny v oblasti pomoci v hmotné nouzi a jejich dopady (příjemci a dávky, aplikace nových institutů)*. VÚPSV.
- Janebová, R. (2019). Sociální práce, nebo sociální policie? Pronikání disciplinárních principů do sociální politiky a sociální práce. *Sociální práce / Sociálna práca*, 19(3), 5–22.
- Kupka, P. a Osiander, C. (2017). Activation 'Made in Germany': Welfare-to-work services under the 'Social Code II'. In R. van Berkel, D. Caswell, P. Kupka a F. Larsen (eds.), *Frontline delivery of welfare-to-work policies in Europe: Activating the unemployed* (s. 88–108). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315694474-6>
- Lipsky, M. (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services*. Russel Sage Foundation. (Pův. vyd. 1980)
- Mertl, J. (2016). Vše v rámci trhu, nic mimo trh: neoliberalní devianti a dohled nad nimi skrze sociální pomoc. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 52(2), 179–207. <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.2.246>
- Mertl, J. (2017). *Prerozdělování welfare: nástroj pomoci nebo kontroly*. Doplněk.
- MPSV. (2012–2020). *Analýza vývoje zaměstnanosti a nezaměstnanosti (roky 2012 až 2020)*. <https://www.mpsv.cz/web/cz/situace-na-trhu-prace>
- Olsen, G. (2022). Ambivalence in activation encounters. *European Journal of Social Work*, 25(4), 564–576. <https://doi.org/10.1080/13691457.2021.1995705>
- Penz, O. et al. (2017). Post-bureaucratic encounters: Affective labour in public employment services. *Critical Social Policy*, 37(4), 540–561. <https://doi.org/10.1177/0261018316681286>
- Rada Evropské unie (2018). *Rozhodnutí Rady (EU) 2018/1215 ze dne 16. července 2018 o hlavních směrech politik zaměstnanosti členských států*.
- Rákoczyová, M. a Horáková, M. (2014). Sociální politika vstřícná k zaměstnanosti? Česká republika v období krize – politický diskurs a realita. In T. Sirovátka, M. Horáková a P. Horák (eds.), *Česká politika zaměstnanosti v době krize a po krizi* (s. 18–66). Masarykova univerzita.
- Rákoczyová, M., Trbola, R. a Sirovátka, T. (2021). *Individuální práce s obtížně umístitelnými uchazeči o zaměstnání. Případová studie na vybraném kontaktním pracovišti Úřadu práce ČR*. VÚPSV.
- Rice, D. (2017). How governance conditions affect the individualization of active labour market services: An exploratory vignette study. *Public Administration*, 95(2), 468–481. <https://doi.org/10.1111/padm.12307>
- Rice, D., Fuertes, V. a Monticelli, L. (2018). Does individualized employment support deliver what is promised? Findings from three European cities. *International Social Security Review*, 71(4), 91–109. <https://doi.org/10.1111/issr.12191>
- Rozsudek Nejvyššího správního soudu 1 Ads 52/2021-31.
- Rozsudek Nejvyššího správního soudu 1 Ads 213/2020.
- Senghaas, M., Freier, C. a Kupka, P. (2019). Practices of activation in frontline interactions: Coercion, persuasion, and the role of trust in activation policies in Germany. *Social Policy & Administration*, 53(5), 613–626. <https://doi.org/10.1111/spol.12443>
- Serrano-Pascual, A. (2007). Reshaping welfare states: Activation regimes in Europe. In A. Serrano Pascual a L. Magnusson (eds.), *Reshaping welfare states and activation regimes in Europe* (s. 11–34). P. I. E. Lang.
- Sirovátka, T. a Rákoczyová, M. (2022). Front-line work in activation and targeting of re-qualification programmes: Lessons from the Czech Republic. *European Journal of Social Work*, 25(1), 162–175. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1843410>
- Směrnice generální ředitelky č. 4/2019. Postup Úřadu práce ČR při realizaci nástrojů a opatření aktivní politiky zaměstnanosti a zaměstnávání OPZ.
- Svarer, M. (2011). The effect of sanctions on exit from unemployment: Evidence from Denmark. *Economica*, 78(312), 751–778. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.2010.00851.x>
- Úřad práce ČR. (n. d.). *Strategie ÚP ČR na období 2020–2024*.

- van Berkel, R. (2017). State of the art in frontline studies of welfare-to-work: A literature review. In R. van Berkel, D. Caswell, P. Kupka a F. Larsen (eds.), *Frontline delivery of welfare-to-work policies in Europe: Activating the unemployed* (s. 12–35). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315694474>
- van Berkel, R. (2020). Making welfare conditional: A street-level perspective. *Social Policy & Administration*, 54(2), 191–204. <https://doi.org/10.1111/spol.12564>
- van Berkel, R., Caswell, D., Kupka P. a Larsen, F. (eds.). *Frontline delivery of welfare-to-work policies in Europe. Activating the unemployed*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315694474>
- van Berkel, R., Larsen, F. a Caswell, D. (2018). Introduction: Frontline delivery of welfare-to-work in different European contexts. *International Social Security Review*, 71(4), 3–11. <https://doi.org/10.1111/issr.12186>
- van der Laan, G. (1988). The professional role of social work in a market environment. *European Journal of Social Work*, 1(1), 31–40. <https://doi.org/10.1080/13691459808414721>
- van Oorschot, V. (2000). Who should get and why? On deserveness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1), 33–48. <https://doi.org/10.1332/0305573002500811>
- Veřejný ochránce práv. (2021, 19. října). *Ministerstvo práce a sociálních věcí opakovaně odmítá opatření navrhovaná ombudsmanem. Veřejný ochránce práv proto informoval vládu.* (Tisková zpráva). https://www.ochrance.cz/aktualne/ministerstvo_prace_a_socialnich_veci_opakovane_odmita_opatreni_navrhovana_ombudsmanem-_verejny_ochrance_prav_proto_informoval_vladu/
- Whelan, N., Murphy, M. P. a McGann, M. (2021). The enabling role of employment guidance in contemporary public employment services: A work-first to life-first typology. *British Journal of Guidance & Counselling*, 49(2), 202–212, <https://doi.org/10.1080/03069885.2021.1879374>
- Zákon č. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti.

Role záchranné sociální sítě v období covidu-19*

HELENA VYCHOVÁ^{***}, OLEKSANDR STUPNYTSKYY[®],
HELENA MAREŠOVÁ[®], MARIE TÁBORSKÁ, PETR VÍŠEK
Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA), Praha

The Role of the Social Protection Network in the Time of Covid-19

Abstract: The article analyses the impact of the Covid-19 pandemic on the social protection and economic situation of vulnerable groups. The findings suggest that the pandemic did not create new at-risk groups but rather exacerbated existing problems. An analysis of administrative data indicated a deterioration in the income situation of selected population groups, especially the unemployed, single parents, and households with three or more children. At the same time, a qualitative survey conducted using semi-structured individual interviews with representatives of relevant organisations in the social protection system revealed that the system responded effectively to new risks and provided assistance to affected families in the form of emergency benefits and increases in the subsistence minimum and parental allowance. However, some households may not have been sufficiently informed about the possibility of receiving state support and sometimes chose not to claim benefits because the benefit amounts were low. The analysis also showed that social transfers significantly reduce poverty rates and their importance increased during the pandemic. This article concludes with the recommendation that the situation of the poorest groups in the population be analysed in order to enable early identification of groups that are at risk and provide them with adequate support.

Keywords: social protection network, social transfers, poverty, material deprivation, social deprivation

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2025, Vol. 61, No. 2: 171–192

Zveřejněno online: 6. června 2024, <https://doi.org/10.13060/csr.2024.005>

* Článek byl zpracován v rámci řešení výzkumné aktivity „Reflexe záchranné sociální sítě v době covidu-19“, financované z prostředků institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (poskytovatel MPSV).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Helena Vychová, Ph.D., Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., (RILSA), Dělnická 12, 170 00 Praha 7, e-mail: helena.vychova@gmail.com.

Úvod

S překotným nástupem koronavirové pandemie a přijatými restriktivními opatřeními došlo v naší společnosti k rapidní změně socioekonomických podmínek. Tato mimořádná situace vyvolala rozsáhlé důsledky, jež postihly rozmanité sociální skupiny obyvatelstva, zejména ty nejohroženější. Záchranná sociální síť představuje komplex sociálněpolitických opatření, která stát zaručuje svým občanům jako minimální úroveň pomoci v případě, že se dostanou do značně nepříznivých sociálních situací.

V souvislosti s pandemií covidu-19 se ukazuje, že současný systém sociální ochrany čelí novým výzvám. Klíčovým otazníkem je, jakým způsobem tato krize ovlivnila nejzranitelnější skupiny obyvatelstva a zda byl systém sociálních dávek schopen adekvátně reagovat na nová rizika a problémy, které v tomto období vznikly.

Předmětem tohoto článku je analýza současného systému sociální ochrany, která poskytuje přehled o dopadech pandemie covidu-19 na socioekonomickou situaci různých zranitelných skupin obyvatelstva, a sledování otázky, zda sociální transfery přispívají k boji proti chudobě.

Identifikovány byly sociální skupiny, které zasáhla svými ekonomickými dopady pandemie výrazněji. Mezi tyto skupiny lze zařadit především domácnosti s třemi a více dětmi, samoživitele, pracovníky s nízkým vzděláním a nízkými příjmy, důchodce, osoby pečující o příbuzné a zdravotně postižené. Přičemž systém sociální podpory zmírnil dopad pandemie na rozdíly v příjmech, ale některé skupiny ochranou propadly. Struktura článku je rozdělena do několika sekcí. První sekce prezentuje relevantní zahraniční a domácí studie. Další popisuje teoretický rámec a použité metody výzkumu. Třetí sekce prezentuje výsledky získané prostřednictvím analýzy administrativních dat a kvalitativního šetření. Následující sekce se věnuje diskusi nad výsledky. Na konci článku jsou shrnuty klíčové poznatky a závěry studie.

Současný stav poznání

Výzkumné studie, které se zaměřují na zkoumání vlivu pandemie covidu-19 na trh práce a socioekonomické podmínky obyvatelstva, se shodují, že i když celkový dopad koronavirového období na populaci byl spíše mírný, jisté vybrané skupiny byly postiženy výrazněji.

Braband et al. (2022) konstatují, že německý trh práce zvládl krizi pandemie covidu-19 velmi dobře. Nárůst míry nezaměstnanosti i pokles míry zaměstnanosti byly relativně mírné a oba ukazatele se od té doby vrátily na předkrizovou úroveň. Jedním z klíčových faktorů tohoto úspěchu bylo používání německého systému zkrácených úvazků Kurzarbeit. Autoři ukazují, že vývoj příjmu během prvního roku krize byl u pracovníků nerovnoměrný a že byly postiženy zejména tyto znevýhodněné skupiny: pracovníci na částečný úvazek a asistenti domácí

peče, pracovníci s nízkým vzděláním a nízkými příjmy a do jisté míry i ženy. Prostřednictvím systému Kurzarbeit se Německu podařilo zmírnit dopad krize a zabránit prohlubování nerovností. Přestože se německý trh práce jako celek relativně dobře vyrovnal s vlivem pandemie covidu-19, zaměstnanci s nižší mírou sociálního zabezpečení byli postiženi významněji. Jako poučení z krize se tak ukazuje potřeba provedení reform, které posílí sociální ochranu cílenou na pracovníky s aktuálně nižším stupněm zabezpečení.

Adermon et al. (2022) provádí analýzu dopadů pandemie covidu-19 na příjmy ze zaměstnání prostřednictvím využití švédských administrativních dat o měsíčních výdělcích a vládních sociálních transferech. Autoři ukazují, že během prvních 10 měsíců pandemie se pracovní výdělky v průměru snížily o 2,7 %. Přičemž 43 % z tohoto poklesu bylo kompenzováno vyplácenými vládními transfery, zejména dávkami v nezaměstnanosti a nemocenskými. Štědrý příspěvek na zkrácenou pracovní dobu, který byl zaveden za účelem ochrany pracovních míst, představoval významný bonus k příjmům zaměstnanců v roce 2020 a výrazně snížil ekonomický dopad pandemie. Dle studie je tak patrné, že pandemická opatření byla téměř stejně důležitá jako stávající sociální transferové mechanismy při nahrazování ztráty příjmů. Autoři zjišťují, že pracovníci s nejnižšími mzdami byli postiženi pandemií nejvíce a že značné ztráty v příjmech se projevily zejména u mladých jedinců, osob s nižším vzděláním, imigrantů a především u těch, kteří před pandemií působili v sektoru pohostinství. Nicméně existující systémy sociálních transferů a pandemická opatření dokázaly vyrovnat rozdíly v příjmech. Naopak, režim zkrácené pracovní doby nahrazoval vyšší část ztrát výdělků u zaměstnanců s vyššími příjmy. Autoři konstatují, že rychlá opatření sehrála klíčovou roli při zmírnění důsledků nečekaných krizí. Přestože stávající systémy podpory mohou zmírnit tyto důsledky, je nezbytné využívat cílenou pomoc pro zvláště zranitelné skupiny a implementovat opatření přizpůsobená charakteru dané krize.

Fiaschi a Tealdi (2022) provádí hodnocení krátkodobých dopadů pandemie covidu-19 na italský trh práce a identifikují asymetrické efekty v závislosti na pohlaví, věku a geografické poloze. Konkrétně zjišťují zvýšený počet „znechucených“ pracovníků, kteří opustili stav nezaměstnanosti a přešli do stavu ekonomické neaktivity, a to napříč pohlavím, věkovými skupinami a geografickou polohou, přičemž se to většinou týkalo jednotlivců na jihu. Autoři dále zjišťují významný úbytek zaměstnaných žen ve věku 30 let s malými dětmi, které přešly do ekonomické neaktivity, a to zejména na severu a ve střední části Itálie. Pandemie neúměrně zasáhla zejména ženy a mezi nimi mnohem vážněji ty, které žijí ve velkých domácnostech na severu a ve střední části Itálie. Tato zjištění rovněž platí pro ženy s malými dětmi na jihu Itálie, kde jsou horší příležitosti na trhu práce.

Bussink et al. (2022) provádí analýzu zaměstnanosti mezi kohortami absolventů v Nizozemsku, kteří vstoupili na trh práce těsně před krizí covidu-19 a během ní, a porovnávají je s pravděpodobností zaměstnání mezi kohortami absolventů před vypuknutím krize. Autoři ukazují, že pravděpodobnost zaměstnání se během platnosti pandemických opatření v Nizozemsku snížila, zejména u absolventů s relativně nižším vzděláním. Po uvolnění opatření se zaměstnanost

rychle obnovila, což lze vysvětlit napjatým trhem práce v Nizozemsku. Celkově byl krátkodobý dopad krize covidu-19 na zaměstnanost relativně mírný ve srovnání s ekonomickou krizí, což lze přičítat poměrně extrémním opatřením přijatým k zabránění nezaměstnanosti. Nicméně existují rozdíly v účinku opatření na pravděpodobnost zaměstnání v závislosti na úrovni vzdělání a pohlaví. Tyto rozdíly se týkají odvětvových a profesních odlišností a možností práce na dálku. Autoři také konstatují, že muži byli postiženi více než ženy a některá odvětví byla zasažena více než jiná. Dopady krize covidu-19 na trh práce byly zmírněny díky napjatému trhu práce a důraznými opatřeními přijatými vládou.

Powell et al. (2022) analyzují vliv pandemie na trh práce ve Spojeném království a konstatují, že začátek pandemie měl dramatický dopad na trh práce. Došlo k významnému poklesu zaměstnanosti, zatímco nezaměstnanost i ekonomická neaktivita zaznamenaly nárůst. Na konci pandemie se sice míra zaměstnanosti a nezaměstnanosti zlepšila, avšak ekonomická neaktivita zůstala stále vysoká. Někteří pracovníci byli pandemií neúměrně postiženi. Vyšší než průměrná byla míra nezaměstnanosti menšin. Zaměstnanost mužů klesla výrazněji než u žen. Nejmladší a nejstarší pracovníci měli vyšší pravděpodobnost ztráty zaměstnání. Sice se zaměstnanost mladých lidí pak vrátila na úroveň před pandemií, avšak mnoho starších pracovníků se rozhodlo odejít do předčasného důchodu. Pracovníci s nízkými mzdami s větší pravděpodobností působili v odvětvích nejvíce postižených pandemií, zejména v pohostinství a maloobchodu, a měli tak vyšší pravděpodobnost, že během pandemie budou nuceni čerpat dovolenou a dojde u nich k poklesu příjmů. Nárůst volných pracovních míst byl však způsoben převážně vytvářením pracovních míst s nízkými mzdami.

Pouze omezený počet studií se věnoval problematice pandemie covidu-19 v České republice. Například Grossmann a Münich (2022) dospívají k závěru, že celkové dopady krize covidu-19 na registrovanou nezaměstnanost byly velmi mírné a v současné době (2022) jsou téměř nepostřehnutelné. Nicméně, během období pandemie covidu-19 se projevil rozdíly v dopadech krize z pohledu povolání, úrovně vzdělání a věkové skupiny.

Dudová (2021) a Höhne (2021) analyzují dopad pandemie covidu-19 na sólo rodiče. Dle studie se u všech dotazovaných sólo matek v průběhu pandemie zhoršila jejich ekonomická pozice. Významným faktorem dlouhodobého dopadu bylo, zda měly zaměstnání umožňující práci z domova a zda pracovaly v odvětví, které nebylo omezeno protipandemickými opatřeními. Ženy, které žily v domácnosti se svými rodiči nebo se mohly spolehnout na jejich pomoc či na pomoc otce dětí, měly výrazně více možností, jak péči zkombinovat s placenou prací. Sólo matky s vyšším vzděláním a relativně stabilní pracovní situací měly lepší výchozí pozici – některé mohly pracovat z domova, případně čerpat ošetrovné.

Höhne (2021) také konstatuje, že životní podmínky rodičů samoživitelů se kvůli pandemii staly ještě více nepříznivými. Propad v materiálním zabezpečení rodiny se mnohem častěji dotkl sólo rodičů pracujících jako osoby samostatně výdělečně činné (v porovnání se zaměstnanci) a také rodičů bez vysokoškolského

vzdělání. Rovněž rodiče (před)školních dětí čelili vyššímu riziku zhoršení finanční situace ve srovnání s rodiči starších dětí.

Federičová et al. (2022) se zabývají analýzou chudoby a sociálních dávek v sociálně vyloučených lokalitách (SVL). Autorky konstatují, že příjmy domácnosti v SVL jsou o jednu třetinu nižší než u běžné populace. Tento rozdíl je způsoben nižší vzdělanostní úrovní a nižší ekonomickou aktivitou v těchto lokalitách. Velký rozdíl mezi oběma populacemi přetrvává, i pokud jsou k pracovním příjmům připočteny sociální dávky. Autorky dále uvádí, že sociální systém je účinně zaměřen na osoby ohrožené chudobou, avšak problémem je nízká míra využívání sociálních dávek ze strany domácností, které na ně mají nárok.

Zkoumaná problematika a použité metody

Pandemie covidu-19 se stala jedním z rizikových faktorů současné společnosti, o kterých ještě v roce 1986 psal německý sociolog Ulrich Beck. Ve své knize Beck tvrdí, že průmyslová společnost vytvořila nová nebezpečí, která byla v předchozím věku neznámá, a tato nová rizika nejsou omezena na jeden konkrétní národ nebo sociální skupinu. Rizika vznikají jako vedlejší produkt rozvoje moderních technologií a neznají hranice.

Ulrich Beck zabudoval rizika do teorie moderní společnosti a vnímal je jako určující rys moderní společnosti samotné, tvořící temnou stránku průmyslové expanze, technického a vědeckého úspěchu a ekonomického růstu, který podnítl změny ve struktuře rodiny, struktuře politické a kulturní organizace i sociálních vztahů mezi nimi. Beck se zaměřuje především na životní prostředí a zdravotní rizika, zejména genetické technologie; naznačuje, že žijeme ve světě, který se vyznačuje novými riziky s „potenciálně globálním dopadem“. Beck vidí společnost náchylnou k riziku a nejistotě, ale pozitivní je schopnost lidí reflektovat minulost a využívat své minulé znalosti k ovlivnění toho, co mohou dělat v budoucnosti (Císař, 2015).

Lidská civilizace pokročila ve vývoji, průmyslová odvětví rychle rostou a v důsledku toho je společnost ohrožena novými druhy rizik. S rozvojem vědy a techniky se odhalují nová nebezpečí. Až do nedávné doby bylo lidstvo ohroženo vnějšími riziky, jako jsou přírodní rizika, ale v současné době prošla rizika obrovskou změnou. Konkrétně industrializace vytváří širokou škálu nebezpečných, dokonce smrtelných důsledků pro společnost a v důsledku globalizace tato rizika ovlivňují i svět. Tím pádem industrializace a globalizace přispívají ke vznikajícím globálním rizikům, jako je změna klimatu a přenos infekčních chorob. Existence moderních hrozeb naší doby, jako je globální oteplování či zvýšená „mobilita“ nemocí, zřejmě podporuje Beckova tvrzení. Globální oteplování může ovlivnit prevalenci mnoha infekcí a nemocí. Vyšší teplota vede ke změnám vlhkosti, které mohou ovlivnit biologické a ekologické přenašeče onemocnění a následně riziko přenosu (Majbahin, 2021).

Rizikový je i způsob života současné společnosti: sedavý životní styl, nadměrná výživa a neustálý stres, což vede k oslabení imunity a zhoršení zdraví. Rostoucí pohyb lidí přes geografické hranice umožňuje rychlejší šíření infekčních nemocí než kdy dříve. Na počátku 21. století panují obavy, že procesy globalizace mohou přispět k výskytu několika smrtelných chorob. S rostoucím počtem lidí cestujících do zahraničí naznačují epidemiologové, že šíření infekčních chorob po celém světě v poslední době vzrostlo. Nejnovějším případem je propuknutí onemocnění covid-19, které není omezeno na jednu zemi, ale rozšířilo se do celého světového společenství. Setkáváme se s nebezpečím, které nemá hranice. Ve skutečnosti je koronavirus skutečným fenoménem globalizace, i když musíme mít na paměti, že globální hrozby a příležitosti musíme vidět společně. Z tohoto pohledu by současná epidemie měla být považována za příležitost k významným změnám v budoucím životě. Dalo by se tvrdit, že koronavirus je příležitost změnit realitu, která vyžaduje sociální solidaritu, empatii, spolupráci a morální. Vypuknutí koronaviru by mělo být považováno za jednu z nejdůležitějších společenských událostí 21. století. Nejvýznamnějšími charakteristikami všech pandemických krizí, včetně covidu-19, je vznik sociálního stresu a úzkosti v důsledku neznalosti a nejednoznačnosti tohoto jevu, narušení pořádku a funkce institucí a omezení sociálních interakcí (Mansouri a Sefidgarbaei, 2021).

Analyzovat vliv covidu-19 je užitečné z pohledu teorie intersekcionality. Tato teorie umožňuje porozumět tomu, co se děje v průběhu pandemie, a to jak z hlediska jejích sociálních determinantů, tak sociálních důsledků. Intersekcionalní teorie analyzuje průsečíky více struktur nerovností (jako je pohlaví, věk, třída, etnicita), které mají multiplikační efekt, když se u téhož jedince protnou znevýhodněné pozice. Covid-19 je jasným příkladem intersekcionalního jevu: dopad covidu-19 je výsledkem vzájemného působení mnoha propojených struktur nerovností. Existující studie z evropských zemí prokázaly, jak různé sociální skupiny čelily rozdílnému riziku nákazy a odlišně se vyrovnávaly s různými následky. Opatření přijímaná v důsledku pandemie vedla k uzavírání podniků a následnému propouštění zaměstnanců. Krize postihla zejména odvětví, kde mezi zaměstnanci převažují ženy, s dopady v podobě ztráty zaměstnání a zkrácení pracovní doby. Nízko placení pracovníci měli větší pravděpodobnost poklesu příjmu v důsledku opatření, která postihla převážně odvětví zaměstnávající nízko kvalifikované pracovníky. V postižených sektorech převládali mladí lidé, menšiny, ženy a pracovníci s nízkou kvalifikací, obvykle zaměstnaní na dobu určitou, resp. v nejistých pracovních podmínkách, včetně osob samostatně výdělečně činných (Maestripieri, 2021).

Možnost práce na dálku také přispívá k nerovnostem na trhu práce. U vysoce kvalifikovaných pracovníků s vysokými příjmy bylo pravděpodobnější, že si udrží svá pracovní místa a budou moci pracovat bezpečně i během platnosti pandemických opatření, čímž minimalizují ztrátu příjmu. Naopak pracovníci v oblasti služeb a na pečovatelských pozicích, kteří jsou často nížce placeni, jsou více vystaveni riziku nákazy. Opatření spojená se zavřením škol měla opět negativní sociální dopady na nejzranitelnější skupiny obyvatel: děti a mladé lidi, zejména

pak pokud pocházejí z nízkého socioekonomického prostředí. Současné byly rodiny vystaveny většímu stresu, přičemž péče o domácnost byla rozdělena mezi pohlaví nerovnoměrně. Samostatná izolace implikovala význam bydlení z hlediska přístupu k dostatečnému prostoru. Domy se náhle staly prostorem, kde lidé pracují, studují a tráví svůj volný čas, což zesílilo prohlubování nerovností mezi těmi, kteří mají dostatek prostoru pro všechny členy rodiny, a těmi, kteří takovou možnost nemají (Maestripieri, 2021).

Každý z uvažovaných jevů (uzavírání sektorů, práce na dálku, zavírání škol a domácí izolace) měl diferencovaný dopad podle pohlaví, třídy, věku a etnického původu, přičemž tyto struktury nerovností se vzájemně prolínaly a posilovaly. Například lze představit situaci matky samoživitelky pracující v uzavřeném sektoru, která se musí sama vypořádat s péčí a vzděláváním svých dětí bez pomoci ze strany veřejných služeb. Její zranitelnost není způsobena pouze tím, že je ženou, ale také současnou existencí dalších znevýhodňujících faktorů. Dalším příkladem je nedostatečný přístup mnoha marginalizovaných skupin k vyššímu vzdělání, což jim znemožňuje získat dobře placenou práci (Kolářová, 2018).

Každá zranitelná sociální skupina v souvislosti pandemií (ženy, mladí lidé, děti, menšiny) není homogenní skupinou. Například mezi ženami existují rozdíly v socioekonomických podmínkách, v tom, zda mají, nebo nemají partnera, který může pomoci se zvýšenou pracovní zátěží spojenou s uzavřením škol, nebo zda (ne)patří k ohroženým skupinám či (ne)mají přístup k odpovídajícímu bydlení. Podobně je tomu i u ostatních uvažovaných skupin (Maestripieri, 2021).

Pro analýzu zkoumané problematiky byla použita kombinace kvantitativní a kvalitativní srovnávací analýzy dostupných relevantních dat, která byla provedena z různých hledisek (např. regionálních, meziskupinových apod.). V případě statistických dat byly hlavními metodami analýza časových řad a kauzální analýza, zaměřené na vývoj klíčových ekonomických ukazatelů, jako je zaměstnanost, nezaměstnanost, míra chudoby, míra materiální deprivace, míra těžké bytové deprivace, podíl nákladů na bydlení na disponibilním příjmu domácnosti, zátěžová hranice nákladů na bydlení a dopad sociálních transferů. Tato data byla porovnána mezi lety 2019 a 2020/2021, tedy před pandemií covidu-19 a během ní. Pro analýzu byly využity veřejně dostupné datové zdroje. Hlavním zdrojem dat o sociálně vyloučených skupinách obyvatelstva byly výsledky šetření „Životní podmínky (EU-SILC)“, které poskytují informace o příjmech a výdajích domácností, materiální deprivaci, pracovní intenzitě a aktivitě respondentů. Databáze ČSSZ poskytuje údaje o vyplacených dávkách nemocenského pojištění, databáze MPSV pak přehled o výdajích a počtu příjemců dávek státní sociální podpory, péstounské péče, pomoci v hmotné nouzi, příspěvku na péči a dávkách pro osoby se zdravotním postižením. Současně byla využita data z VŠPS jako hlavního zdroje informací o vývoji trhu práce a data z ISPV obsahující informace o mzdách a pracovní době zaměstnanců.

V rámci analýzy dopadů pandemie covidu-19 s ohledem na schopnost reakce systému sociální ochrany byly rovněž využity výstupy kvalitativního šetření. Šetření bylo provedeno prostřednictvím polostrukturovaných individuálních

rozhovorů se zástupci relevantních organizací vykonávajících přímou práci s klienty, a to z neziskových organizací, orgánů samosprávy a státního orgánu – Úřadu práce ČR. Realizace rozhovorů probíhala od listopadu 2021 do března 2022. Celkem se rozhovorů zúčastnilo 18 respondentů ze subjektů napříč celou ČR.

Hlavním zaměřením šetření byla následující témata:

- 1) Dostupnost informací o sociálně-ekonomické situaci obyvatel a využívání nástrojů sociální politiky.
- 2) Vyváženost systému sociální ochrany ve vztahu k různým skupinám obyvatel.
- 3) Reakce systému „sociální ochrany a pomoci“ na změny. Zjišťovalo se, zda v důsledku pandemie vznikly nové, dosud nedetekované skupiny obyvatel, které vyžadují státní pomoc, a zda existují nepokryté problémy. Dále se analyzovalo, zda jsou existující „záchranná opatření“ včasná a účinná.

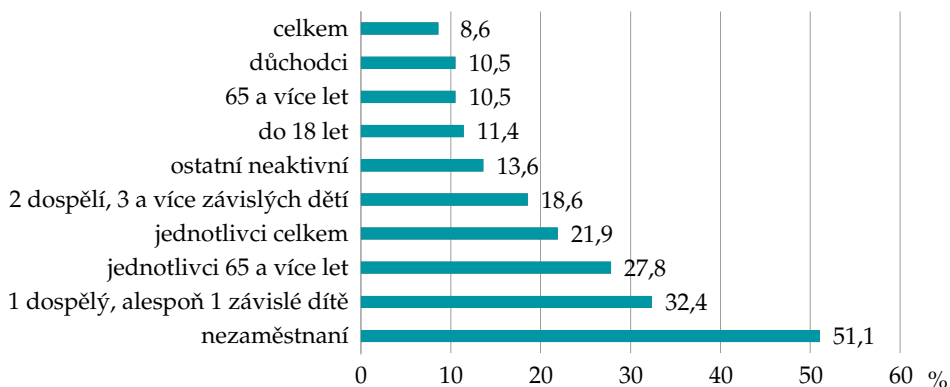
Cílem rozhovorů bylo získat hlubší poznatky a vhled do problematiky a přispět k celkovému pochopení sociálních dopadů pandemie a efektivnosti opatření sociální ochrany.

Výsledky

Analýza nejchudších skupin obyvatelstva během covidu-19

Pro analýzu nejchudších skupin obyvatelstva v období covidu-19 využíváme data z šetření Životní podmínky 2021 (ČSÚ, 2021b). Toto šetření zahrnovalo informace o příjmech domácností za rok 2020 a je prvním ročníkem, který umožňuje zkoumat vliv pandemického období na životní podmínky obyvatelstva. Dle výsledků šetření se v ČR nachází 901 tis. osob pod hranicí chudoby a 505 tis. osob je materiálně a sociálně deprivováno. Osoba je považována za žijící pod hranicí chudoby, pokud je její příjem nižší než 60 % mediánu příjmu populace. Je důležité poznamenat, že označení „pod hranicí chudoby“ se vztahuje pouze na celou domácnost, nikoliv na jednotlivé osoby v domácnosti. Předpokládá se, že všechny osoby v domácnosti hospodaří společně a mají společný příjem a výdaje. Z uvedeného vyplývá, že míra chudoby se výrazně liší v závislosti na složení domácnosti. V rámci analýzy sledujeme několik ukazatelů, které umožňují identifikovat nejchudší skupiny obyvatelstva. Tyto ukazatele zahrnují podíl osob žijících pod hranicí chudoby (míra chudoby), počet domácností, kde průměrný příjem na osobu patří mezi nejnižších 10 % příjmů, míru materiální a sociální deprivace a také dopad sociálních transferů na snižování chudoby.

Podíl osob pod hranicí chudoby na celkovém počtu obyvatel v České republice dosahuje 8,6 %, což představuje jeden z nejnižších ukazatelů v rámci Evropské unie. Nicméně existují rozdíly v míře chudoby mezi různými skupinami obyvatel. Například, míra chudoby je vyšší u mladších osob do 18 let a u osob starších 65 let, stejně jako u důchodců a neaktivních osob. Nejvyšší míra chudoby se však vyskytuje mezi nezaměstnanými a dosahuje 51 %, což znamená, že polovina

Graf 1. Míra chudoby vybraných skupin obyvatelstva

Zdroj: Data EU-SILC, 2021, vlastní zpracování.

nezaměstnaných osob je ohrožena chudobou. Stejně tak je míra chudoby vyšší u jednotlivců, zejména u jednotlivců starších 65 let, a také u domácností sestávajících z dvou dospělých osob a tří a více závislých dětí. Nejvyšší míra chudoby je však zaznamenána u domácností tvořených jedním dospělým a jedním a více závislými dětmi (samoživitelé), a to 32,4 %. To znamená, že každá třetí domácnost tohoto typu žije v chudobě.

Počet domácností, kde průměrný příjem na osobu patří k nejnižším 10 % příjmu, dosahuje hodnoty 450 tis., což představuje 861 tis. osob. Průměrný měsíční příjem na osobu v těchto domácnostech činí pouze 11 589 Kč. Z těchto příjmů tvoří dvě třetiny sociální příjmy, jako jsou důchody a dávky státní sociální podpory, zatímco pouze čtvrtinu tvoří příjmy ze závislé činnosti. V celé populaci je tomu naopak, kdy dvě třetiny příjmů pocházejí ze závislé činnosti a jen čtvrtina ze sociálních příjmů. Struktura domácností s nejnižším, 10% příjmem se také výrazně liší od struktury populace jako celku. Převážně se jedná o malé domácnosti s jedním nebo dvěma členy. Většinou v těchto domácnostech nepracuje žádná nebo pouze jedna osoba. Polovinu této skupiny tvoří domácnosti, kde je pouze důchodce bez pracujících členů. Další významnou část tvoří nezaměstnaní jedinci a zaměstnanci s nižším vzděláním. Zaměstnané osoby v této skupině často pracují v oblasti služeb a prodeje, řemeslnických a opravárenských povolání, jako obsluha strojů a zařízení, montéři a na pomocných nekvalifikovaných pracovních pozicích. Jedná se o pozice s nízkým platovým ohodnocením. Během posledních sedmi let došlo ke zvýšení počtu těchto domácností z 432 000 na 450 000, přičemž počet osob žijících v těchto domácnostech klesl z 937 000 na 861 000. Dochází tak ke zvýšení podílu malých domácností. V těchto domácnostech se zvyšuje podíl důchodců bez pracujících členů. Zatímco před pěti lety tvořili tito důchodci jednu třetinu

této skupiny, nyní již představují polovinu. Z pohledu dosaženého vzdělání jsou nejvíce ohroženy osoby se základním a nižším středním vzděláním.

Materiální a sociální deprivace je definována jako nemožnost dovolit si pět a více položek ze stanoveného souboru (TV, pračka, počítač, telefon, auto, dovolená, maso, vytápění, úhrada neočekávaných výdajů, nájemného, energií a jiné). V roce 2021 se tato míra deprivace pohybovala pouze na úrovni 4,8 %. Během posledních sedmi let došlo k významnému poklesu míry materiální a sociální deprivace z 13 % na 4,8 %, což je spojeno s rostoucí úrovní příjmů obyvatelstva. Pokles se vyskytl jak u mladších, tak u starších osob s tím, že mladé osoby obecně vykazují vyšší míru materiální a sociální deprivace ve srovnání se staršími. Podobně jako u míry chudoby má typ domácnosti významný vliv i na míru deprivace. Více ohroženi jsou v tomto směru jednotlivci a úplné rodiny se třemi a více dětmi. Avšak nejvíce ohrožené jsou neúplné rodiny se závislými dětmi, jejichž míra deprivace činí 19 %. Každá pátá domácnost samoživitelů tak není schopna pokrýt své základní potřeby.

Dopad sociálních transferů na snižování chudoby je definován jako procentuální snížení míry chudoby v důsledku sociálních transferů (vypočteno porovnáním míry chudoby před transfery a po transferech; důchody nejsou v těchto výpočtech považovány za sociální transfery). Sociální transfery v průměru snižují míru chudoby na polovinu. Tento efekt je vyšší u mužů než u žen. Míra ohrožení chudobou před sociálními transfery by dosáhla 16 %, zatímco po jejich vyplacení klesá na 8,6 %. Dopad sociálních transferů na mladší a starší osoby je přibližně stejný. V závislosti na typu domácnosti je vliv sociálních transferů významnější u domácností se závislými dětmi než u domácností bez dětí. Sociální transfery snižují míru chudoby u samoživitelů z 43 % na 32 %, u jednotlivců z 27 % na 22 %, v úplných rodinách s třemi a více dětmi z 31 % na 19 % a v rodinách s dvěma dětmi ze 17 % na 7 %.

Jak se situace chudých skupin změnila během covidu-19

Výše uvedená analýza naznačuje, že chudobou jsou nejvíce ohroženy tři skupiny osob: zaměstnaní s nízkými příjmy, nezaměstnaní a důchodci. Každou z těchto skupin analyzujeme samostatně a porovnáváme s odpovídající skupinou, která není ohrožena chudobou. Zároveň zkoumáme struktury těchto skupin z hlediska následujících charakteristik: osobních charakteristik (věk, vzdělání, pohlaví); charakteristik trhu práce (regionální rozložení, velikost obce, zaměstnání, odvětví); charakteristik domácnosti (typ domácnosti, počet členů, počet dětí, počet zaměstnaných členů); a zdravotního stavu a péče o příbuzné.

Ve skupině zaměstnaných osob, které se nacházejí v chudobě, je vyšší podíl jedinců se základním a nižším středním vzděláním. Naopak pracující s úplným středním a vysokoškolským vzděláním spadají do skupiny chudých méně často. Během období pandemie covidu-19 došlo k ještě většímu nárůstu počtu chudých

mezi pracovníky s nižším středním vzděláním, přičemž počet chudých s úplným středním a vysokoškolským vzděláním se nezměnil. Významný nárůst chudých zaměstnaných byl zaznamenán zejména v oblasti služeb a prodeje. Vysoký podíl chudých pracujících je také v případě řemeslníků, obsluhy strojů a nekvalifikovaných pracovníků. Podle odvětví byl největší nárůst chudých zaměstnaných zaznamenán v obchodě, ubytovacích službách a také v zemědělství.

Počet chudých pracujících osob se zvýšil v čistých neúplných rodinách s dětmi¹. Tato skupina zahrnuje samoživitele – matky a otce –, jejichž úroveň chudoby byla vysoká již před vypuknutím pandemie covidu-19. Vysoká míra chudoby je také pozorována u pracujících jednotlivců. Naopak počet chudých pracujících v čistých úplných rodinách v roce 2020 klesl. U zaměstnanců s dětmi je podíl chudých vyšší než u bezdětných zaměstnanců. Významné zlepšení této situace nastalo v roce 2020 díky zvýšení rodičovského příspěvku z 220 tis. Kč na 300 tis. Kč.

Vzdělání je klíčovým faktorem rozhodujícím o tom, zda osoba, která je nezaměstnaná, bude žít v chudobě, či nikoliv. Nezaměstnaní se základním vzděláním jsou výrazně častěji zastoupeni ve skupině chudých. Naopak nezaměstnaní s úplným středním a vysokoškolským vzděláním jsou mezi chudými zastoupeni výrazně méně často. Nezaměstnaní, kteří žijí v domácnostech s dostatečným příjmem, se většinou nacházejí v čistých nebo smíšených úplných rodinách. Jedná se o rodiny, kdy je jeden z manželů zaměstnaný a druhý je nezaměstnaný, avšak příjem pracující osoby v domácnosti je dostatečný pro potřeby celé domácnosti. Pokud je rodina neúplná a skládá se pouze z jednotlivce nebo jedné dospělé osoby s dětmi, která je nezaměstnaná, domácnost nemá dostatečný příjem. V roce 2020 došlo i v těchto domácnostech k nárůstu počtu chudých osob.

Zdravotní obtíže jsou častěji zaznamenávány u chudých nezaměstnaných osob ve srovnání s nezaměstnanými jedinci disponujícími dostatečným příjmem. Zdravotní stav jednotlivců tak částečně vysvětluje chudobu v této skupině. Současně došlo ke zvýšení počtu chudých nezaměstnaných osob, které se starají o své příbuzné. Péče o jedince se zdravotním postižením nebo o starší osoby je jedním z dalších faktorů přispívajících k chudobě mezi nezaměstnanými jedinci.

Ve skupině chudých důchodců je více zastoupena nejstarší skupina 75 let a více. Vzdělání má významný vliv na příjmy důchodců, přičemž osoby se základním a nižším středním vzděláním častěji patří mezi chudé důchodce. Naopak důchodci s úplným středním a vysokoškolským vzděláním převážně spadají do skupiny s dostatečným příjmem. V rámci jednotlivých krajů lze pozorovat významné rozdíly. Například v Praze a Středočeském kraji je nižší podíl chudých důchodců, zatímco v Ústeckém, Královéhradeckém a Moravskoslezském kraji je podíl chudých důchodců vyšší. Nicméně ve všech těchto krajích došlo v roce 2020 ke zvýšení podílu chudých důchodců.

¹ Čistá neúplná rodina se skládá jen z rodiče s nezaopatřeným dítětem (dětmi), kdy v rodině nežijí žádní další příbuzní (např. prarodiče) nebo ekonomicky aktivní děti.

Největší rozdíly mezi chudými a zabezpečenými důchodci jsou patrné při rozdělení podle typu domácnosti. Zabezpečení důchodci většinou žijí v čistých úplných rodinách nebo ve smíšených úplných rodinách. V těchto typech domácností je podíl zabezpečených důchodců pětikrát vyšší než podíl chudých důchodců. Kromě toho se v čistých úplných rodinách snížil podíl chudých důchodců v roce 2020. Naopak domácnosti důchodců jednotlivců vykazují mnohem vyšší podíl chudých. U jednotlivých žen je podíl chudých důchodců dokonce šestkrát vyšší než podíl zabezpečených důchodců. Navíc, v roce 2020 došlo k nárůstu tohoto podílu chudých důchodců jednotlivců – žen.

Zdravotní stav chudých důchodců je významně horší než u zabezpečených důchodců, a tím tak částečně vysvětluje jejich chudobu. Během roku 2020 nedošlo k významné změně ve zdravotním stavu chudých důchodců, pouze se zvýšil podíl jedinců s výrazně omezujícími zdravotními problémy. Výrazně se však zvýšil podíl důchodců, kteří pečují o své příbuzné, což je také důsledek koronavirového období.

V roce 2020 došlo k nárůstu míry chudoby v domácnostech s dětmi a ke snížení míry chudoby v domácnostech jednotlivců, zejména mezi jednotlivci staršími 65 let, i když jejich míra chudoby zůstává stále vysoká. Pokud jde o regionální rozdíly, vyšší míra chudoby je zaznamenána v severozápadním a moravskoslezském regionu.

Data z Výběrového šetření pracovních sil (VŠPS) (ČSÚ, 2022b) ukazují, že během pandemie covidu-19 došlo ke krátkodobému poklesu zaměstnanosti a růstu nezaměstnanosti, ale již ke konci roku 2021 se tyto ukazatele vrátily na předkrizovou úroveň. Nejvíce negativně byla ovlivněna odvětví obchodu, ubytování a stravování. Již před krizí byla nezaměstnanost v těchto odvětvích vysoká, a proto se situace ještě více zhoršila. Postiženy byly také profese řemeslníků, opravářů, pomocníků a nekvalifikovaných pracovníků. Nadprůměrně postižené skupiny zahrnovaly osoby s nižším středním vzděláním a mladší pracovníky do 40 let.

Data z Informačního systému o průměrném výdělku (ISPV) (Trexima, 2022) ukazují pokles pracovní doby během pandemie covidu-19. Největší pokles byl zaznamenán v odvětví ubytování a stravování, kde se pracovní doba snížila až na polovinu, avšak od konce roku 2021 se vrátila na předkrizovou úroveň. Úroveň mezd v těchto odvětvích během pandemie covidu-19 neklesla, ale stagnovala. V ostatních odvětvích naopak mzdy rostly.

Nejvíce postižené skupiny

Z výše uvedené analýzy vyplývá, že nejvíce postižené skupiny jsou neúplné rodiny (samoživitelé), jednotlivci, domácnosti s třemi a více dětmi, domácnosti, v nichž není žádný člen zaměstnaný, důchodci, nezaměstnaní jedinci a osoby se zdravotním postižením. Dále jsou ohroženy osoby se základním a nižším střed-

ním vzděláním a pracovníci ve službách, prodeji, zemědělství, obchodě, ubytování a stravování, a to také kvůli dočasnému uzavření provozu během koronavirového období.

Mladé rodiny, tj. rodiče mladší 25 let, představují další ohroženou skupinu s vysokou mírou chudoby. Jedná se o skupinu s nejvyšší mírou chudoby, kde každá třetí domácnost je chudá. Zajímavý je pokles míry chudoby a míry deprivace o polovinu v roce 2021. Tento pokles lze přisoudit zvýšení rodičovského příspěvku z 220 tis. Kč na 300 tis. Kč v roce 2020, což mělo pozitivní vliv na snížení chudoby v této skupině.

Do skupiny chudých často spadají samoživitelé a domácnosti složené z jedné dospělé osoby a alespoň jednoho dítěte. Míra chudoby v této skupině se řadí mezi nejvyšší a každá třetí rodina je ohrožena chudobou. Současně je zde také vysoká míra deprivace, přičemž každá šestá rodina není schopna uspokojit základní potřeby domácnosti. V čistých rodinách, kde se nachází pouze jeden osamělý rodič s jedním nebo více dětmi, dosahuje míra chudoby 34 %. Ve smíšených rodinách, kde kromě samoživitelů a dětí žijí také prarodiče, je míra chudoby 20 %. Tento rozdíl je vysvětlován prostřednictvím mezigenerační pomoci. Přítomnost prarodičů v domácnosti poskytuje rodiči lepší možnosti pro hledání zaměstnání. Významný rozdíl v míře chudoby lze také sledovat ve vazbě na počet závislých dětí. Domácnosti s jedním dítětem vykazují míru chudoby 24 %, s dvěma dětmi je to 33 % a se třemi a více dětmi až 61 %. Většina samoživitelů s třemi a více dětmi je tedy ohrožena chudobou.

Mezi nejvíce ohrožené skupiny patří nízkopříjmové domácnosti, z nichž významnou část tvoří důchodci a nezaměstnaní jedinci. Podle počtu členů domácnosti se většinou jedná o jednotlivce nebo domácnosti složené ze dvou osob.

Nejpočetnější skupinu představují senioři. Míra chudoby mezi seniory se liší v závislosti na věkové skupině, přičemž vyšší míra chudoby je pozorována u nejstarší skupiny ve věku 75 let a více ve srovnání se skupinou ve věku 65 až 74 let. Výrazné rozdíly v míře chudoby jsou také zjištěny v závislosti na typu domácnosti, v níž senioři žijí. U domácností složených pouze z jednoho seniora dosahuje míra chudoby až 26 %. V domácnostech, kde žijí dva senioři, je míra chudoby pouze 2 %. Senioři, kteří žijí ve smíšených domácnostech, dosahují úspor v úhradách výdajů, a proto jsou v ekonomicky příznivější situaci než samostatně žijící jednotlivci.

Další zranitelnou skupinou jsou osoby se zdravotním znevýhodněním, které jim brání v plnohodnotném vykonávání aktivit. Během pandemie došlo k významnému nárůstu jejich počtu. Nicméně, mezi lety 2020 a 2021 došlo ke snížení míry chudoby v této skupině z 26 % na 17 %. Tento trend lze částečně vysvětlit vyššími výdaji na dávky nemocenského pojištění. Přesto však míra chudoby u osob se zdravotním znevýhodněním zůstává dvojnásobně vyšší než celostátní průměr.

Tabulka 1. Souhrnná tabulka o ohrožených skupinách

Skupina	Počet		Míra chudoby		Míra deprivace	
	2020	2021	2020	2021	2020	2021
mladé rodiny	40 636	43 477	39 %	22 %	31 %	13 %
matky a otcové samoživitelé	638 341	613 573	31 %	31 %	17 %	17 %
nízkopříjmové domácnosti	990 744	894 782	–	–	28 %	30 %
senioři	2 078 763	2 105 611	14 %	10 %	4 %	4 %
lidé se zdravotním znevýhodněním	517 031	694 741	26 %	17 %	16 %	14 %

Zdroj: Data EU-SILC 2021, vlastní zpracování.

Jak systém sociální podpory reagoval na pandemii covidu-19

Systém sociální podpory zahrnuje několik typů dávek včetně nemocenských dávek, dávek státní sociální podpory, dávek hmotné nouze, příspěvku na péči a dávek pro osoby se zdravotním postižením. Během pandemie covidu-19 došlo k významnému nárůstu především nemocenských dávek. Ostatní dávky se buď udržely na předkrizové úrovni, nebo pokračovaly ve svém běžném meziročním růstu. Uzavření škol a dalších zařízení v důsledku pandemie vedlo ke značnému nárůstu výdajů na ošetrovné, které se meziročně zvýšily o 9,7 mld. Kč. Zvýšené riziko onemocnění také přispělo k vyšším výdajům na nemocenské dávky, které vzrostly o 6 mld. Kč. Nicméně, ke každoročnímu nárůstu výdajů také dochází nehledě na specifickou pandemickou situaci, neboť značnou roli hraje také rostoucí úroveň mezd².

Dávky státní sociální podpory zůstaly na předkrizové úrovni, avšak počet vyplacených přídavků na děti a příspěvků na bydlení se snížil, zatímco počet vyplacených rodičovských příspěvků vzrostl. V období pandemie covidu-19 došlo také k poklesu počtu dávek hmotné nouze. Nejvyšší počet dávek hmotné nouze byl vyplacen v Moravskoslezském a Ústeckém kraji, které dohromady představovaly téměř 40 % všech těchto dávek vyplacených v České republice.

Počet příspěvků na péči pokračoval během pandemie covidu-19 ve svém běžném meziročním růstu. Jedná se o nejnákladnější dávku, kterou současně pobírá největší počet osob. Růst výdajů na příspěvek na péči je dán především rostoucím počtem osob ve vyšších věkových skupinách, kde pravděpodobnost zhoršeného zdravotního stavu a potřeba pomoci jinou osobou rapidně stoupá.

² ČSÚ (2021a).

Dávky pro osoby se zdravotním postižením zůstaly během pandemie covidu-19 na předkrizové úrovni.

Celkově lze konstatovat, že během pandemie covidu-19 nedošlo k zásadním změnám v počtu vyplácených dávek, s výjimkou výrazného nárůstu nemocenských dávek a ošetřovného. Stejně tak se významně nezměnila struktura příjemců dávek z hlediska věku, druhu příjmu, počtu dětí a velikosti domácnosti. Je však třeba zmínit zvýšení počtu seniorů mezi příjemci příspěvku na bydlení, což je důsledek celkového nárůstu počtu seniorů. Snížení počtu příjemců tohoto příspěvku mezi samoživiteli je spojeno se zvýšením rodičovského příspěvku. Pro domácnosti samoživitelů představuje rodičovský příspěvek významnou část příjmů. Zvýšení rodičovského příspěvku zlepšilo situaci samoživitelů a přispělo k poklesu příjemců příspěvku na bydlení. Příjemci příspěvku na bydlení jsou většinou senioři, zejména ti samostatně žijící, a také samoživitelé s jedním či více dětmi. Nejčastěji tito příjemci žijí v Moravskoslezském a Ústeckém kraji.

Počet příjemců příspěvku na péči se mezi seniory zvyšuje, avšak tento růst není spojen s pandemií covidu-19, nýbrž s narůstajícím počtem seniorů. Příjemci tohoto příspěvku jsou převážně senioři ve věku 65 let a více. V této skupině jsou ženy zastoupeny více než dvakrát čteněji než muži, což je dáno delší očekávanou délkou života a vyšším věkem, kterého dosahují.

Celkově lze konstatovat, že systém sociální podpory během pandemie covidu-19 efektivně poskytoval pomoc nejchudším vrstvám obyvatelstva. Výrazně se zvýšily nemocenské dávky a ošetřovné. Velká část dávek se odvíjí od částky životního minima, která v roce 2020 vzrostla, což vedlo k nárůstu počtu rodin majících nárok na tyto dávky. Rovněž došlo ke zvýšení rodičovského příspěvku, který významně pomáhá rodinám s dětmi.

Kvalitativní šetření

Kvalitativní výzkum představuje důležitý zdroj informací pro zmapování sociální situace občanů. Získané poznatky doplňují a napomáhají vysvětlit a interpretovat výsledky kvantitativní části výzkumu. Na základě výsledků tohoto šetření lze konstatovat, že systém sociálněpolitických opatření se v zásadě osvědčil a dokázal kompenzovat důsledky pandemie covidu-19. Pandemie nevytvořila bezprostředně „nové“ kriticky ohrožené cílové skupiny. Ostřeji se však vymezily dosavadní cílové skupiny, tj. závažnost každého dosavadního handicapu se zvýšila a jejich důsledky gradovaly. Ukázaly se časové disharmonie v poskytování pomoci a odhalila se i slepá místa systému, např. v návaznosti jednotlivých forem pomoci. Stalo se tak v době mimořádného zatížení personálního stavu celého systému a nutnosti volit nové formy a metody práce.

Podle vyjádření respondentů, a to shodně jak expertů z řad pracovníků Úřadu práce ČR, tak i sociálních pracovníků působících u poskytovatelů sociálních služeb, dopadaly důsledky pandemie na všechny jejich klienty. Za výrazně ohro-

žené začali respondenti považovat běžné domácnosti s nízkým, zpravidla jedním pravidelným příjmem. Zmiňovány byly zejména pracující matky samoživitelky, které od otců marně vymáhají výživné. Další zranitelnou skupinou byly rodiny s dvěma a více dětmi a cizinci, kteří dlouhodobě žijí v ČR, ale nemají zde trvalý pobyt. Často uváděnou ohroženou skupinou byli také senioři s nízkým příjmem, včetně těch, kteří žijí bez příjmů na ulici a neodpracovali dostatečný počet let pro nárok na starobní důchod. Tito senioři jsou také častěji nemocní a jejich umístění např. do důchodových domů je mnohdy „během na dlouhou trať“.

Někteří respondenti, zejména zaměstnanci Úřadu práce ČR vykonávající přímou práci s klienty, identifikovali jako další ohroženou skupinu nižší střední třídu. Do této kategorie zařazují zejména jedince s příjmy ze zaměstnání, kteří nejsou závislí na žádné formě sociální pomoci, ale zároveň zpravidla nedisponují dostatečnými finančními rezervami či úsporami. V případě náhlého, i když malého finančního výpadku se tak dostávají do velmi obtížné situace – na jedné straně nedosáhnou na sociální dávky (např. příspěvek na bydlení), na straně druhé se pohybují těsně nad hranicí životního minima a jakýkoliv výpadek příjmů má pro ně leckdy dramatické dopady. Omezení okamžité pomoci ze strany Úřadu práce ČR často spočívá v prověřování příjmů za uplynulé období, které nezohledňuje aktuální zhoršenou finanční situaci.

Oproti tomu za celkem „stabilizované“, i když na odpovídající nízké úrovni byly označeny rodiny zajišťující si příjem pomocí dávek hmotné nouze, zde výrazné změny zaznamenány nebyly. Zjištění naznačují, že došlo k určitému paradoxu – systém týkající se pomoci v hmotné nouzi vyhovuje lidem, kteří jej využívají dlouhodobě. Ukazuje se, že nesnadný vstup do systému měli lidé, kteří nedávno ztratili příjem, nějakou dobu se snažili vyjít z úspor, neměli dostatečné dovednosti pro podání žádosti o sociální dávky, popř. nesplňovali podmínky pro jejich získání.

Právě u osob ve vysoce obtížné sociální a životní situaci zpravidla nedocházelo ke změnám v druhu/typu potíží, ale jejich problémy se prohloubily či zvýraznily. Se zhoršením situace klienta se negativně změnilo i jeho chování, ubyla empatie či ohledy k jiným lidem, naopak se spíše zaměřil jen na svůj vlastní prospěch. Naproti tomu někteří poskytovatelé služeb zásadní změny u osob s výraznými potížemi nezaznamenali, a to především z toho důvodu, že u těchto klientů již nevidí moc možností ke zhoršení jejich situace.

Rodiny s dětmi představovaly další významnou a zranitelnou skupinu, která byla výrazně ovlivněna dobou covidu-19. Zhoršení situace navíc umocnilo, pokud se jednalo o rodiče samoživitele. U nich docházelo ke kumulaci nových, neznámých a obtížně řešitelných situací spojených jednak se zavedením distanční výuky, jejíž realizace vyžadovala podporu ze strany rodičů, mnohdy zaměstnaných vlastní prací, a jednak s potřebou zajištění odpovídajícího technického vybavení. Velký propad v oblasti vzdělávání dětí vykazovaly zejména rodiny, které se potýkaly se složitou sociální situací a byly mnohdy závislé na sociálních službách. Některé organizace se snažily pomoci dětem těchto klientů, kteří

využívali jejich služby, poskytováním potřebných vzdělávacích materiálů (např. tištěné materiály) a zapůjčováním technického vybavení, jako jsou počítače a notebooky.

Během expertních rozhovorů bylo hodnoceno poskytování sociální pomoci z hlediska včasnosti a účinnosti opatření. Pracovníci státních institucí, tedy především Úřadu práce ČR a samosprávy – sociálních odborů městských úřadů – hodnotili poskytování sociální pomoci jako vyhovující a dle možností i včasné. Na druhou stranu, respondenti z neziskových organizací vyjadřovali odlišný názor a častěji uváděli určité výhrady k tomu, jak jsou služby a finanční prostředky v rámci sociální sítě poskytovány. Hlavní připomínky se týkaly složitosti procesu schvalování žádostí, včetně samotného formuláře žádosti, požadovaných příloh a způsobu jejich předkládání a doručování.

Jeden z respondentů, konkrétně expert z oblasti sociální antropologie, sledující dlouhodobě trendy v sociální oblasti, upozornil v rámci kvalitativního šetření na skutečnost, že „vloni touhle dobou skoro 20 % domácností nemělo na mimořádný výdaj 10 tisíc korun, ale dávky hmotné nouze bere 1,5 % lidí. Naprostá většina lidí je mimo systém.“ Uvedenou informaci potvrzují i výsledky kvantitativní části výzkumu. Podle výsledků šetření EU-SILC za rok 2020 uvedlo 20 % domácností, že nemohou zaplatit neočekávaný výdaj 12 800 Kč. Dle dat MPSV o pomoci v hmotné nouzi bylo v roce 2020 vyplaceno 96 tis. dávek měsíčně, což je 1 % obyvatelstva. Z údajů je patrné, že velký počet domácností se pohybuje těsně nad hranicí životního minima, nemůže zaplatit neočekávané výdaje a zároveň nesplňuje podmínky pro získání pomoci v hmotné nouzi.

Pomoc se skládá ze dvou dávek: příspěvek na živobytí a doplatek na bydlení. Obě dávky se odvíjí od částek životního minima. Životní minimum pro jednotlivce je 4620 Kč. V případě, kdy je příjem vyšší než tato částka, nemůže jednotlivec dostat příspěvek na živobytí. Taktéž doplatek na bydlení. Pokud po zaplacení nákladů na bydlení zůstává částka vyšší než životní minimum, nemůže jednotlivec dostat doplatek na bydlení. Pro úplnou rodinu dvou dospělých s dvěma dětmi činí životní minimum 14 310 Kč. Jestliže se příjem této domácnosti pohybuje okolo 15–20 tis. Kč měsíčně, tak taková domácnost nemůže zaplatit neočekávaný výdaj 12 800 Kč, a přitom nemá nárok na pomoc v hmotné nouzi. V této situaci se nachází téměř každá pátá domácnost.

Nicméně, naprostá většina respondentů kvalitativního šetření nezaznamenala vznik nových, dosud nedetekovaných rizikových skupin obyvatel, na které by měla cílit státní sociální ochrana. Spíše se u svých klientů začali potkávat s výraznější kumulací a prohloubením stávajících problémů. Problémy často působí synergicky a značně zhoršují situaci dotčených osob. Klienta je komplikované „zařadit“ do systému (sociálních, popř. zdravotních služeb), popř. nalézt vůbec subjekt či systém, který by jeho problémy uměl řešit.

Diskuse

V rámci této analýzy jsme se zaměřili na nejchudší vrstvy obyvatelstva a sledovali změny ve světle pandemie covidu-19. Identifikováno bylo několik skupin, které jsou zvláště zasaženy chudobou a jejichž situace se v důsledku pandemie ještě zhoršila. Mezi nejpostiženější skupiny patří nejmladší a nejstarší věkové kategorie, pracovníci s nižším středním vzděláním, nezaměstnaní, samoživitelé, jednotlivci a rodiny s třemi a více dětmi. I když celkový vliv pandemie covidu-19 na populaci jako celek nebyl významný, tyto vybrané skupiny obyvatel zaznamenaly větší negativní dopad než zbytek populace.

Jak ukazuje teorie intersekcionality, rodiny se dostávají do obtížné situace, když se různé negativní faktory vzájemně prolínají. Například když je osoba ve vyšším věku a zároveň nemá dostatečné vzdělání pro získání zaměstnání nebo když samoživitel žije sám bez podpory rodičů, kteří by mu mohli pomoci s péčí o děti a zlepšit tak jeho možnosti pro hledání a získání zaměstnání. Období covidu-19 přineslo několik negativních faktorů, jako je vysoká pravděpodobnost nákazy, uzavření škol v důsledku karantény a nutnost starat se o děti, zvýšená pravděpodobnost ztráty zaměstnání, zejména v sektorech obchodu, pohostinství a stravování. Tyto faktory se vzájemně prolínají, a pokud byla situace domácnosti složitá již před covidem-19, pak pandemie postihla tyto vybrané domácnosti výrazněji než ostatní.

Naše analýza identifikuje několik klíčových os znevýhodnění, přičemž tyto osy zahrnují nízkou úroveň vzdělání a příjmu, existenci rodin s třemi a více dětmi, péči o příbuzné, samoživitele, osoby ve vyšším věku a jedince se zdravotním postižením. Osoby s nízkým vzděláním pracují za nízké mzdy a zároveň nemají dostatečné finanční rezervy pro nepředvídané výdaje, jako jsou náklady spojené s onemocněním covid-19. Rodiny s dětmi a samoživitelé se častěji ocitli v situaci, kdy museli zajistit péči o děti v důsledku omezení provozu škol a školek. Zvláště matky vykonávající zaměstnání neumožňující práci na částečný úvazek nebo z domova byly vystaveny obtížným rozhodnutím, zda upřednostnit práci, či péči o děti. Podobným obtížím čelili i samoživitelé pečující o děti. Starší pracovníci pak čelili vyššímu riziku propuštění v důsledku uzavření provozů během pandemie covidu-19.

V souladu s teorií intersekcionality dochází ke vzájemnému prolínání těchto os znevýhodnění, což vede k multiplikaci negativních dopadů. Toto prolínání je patrné například u domácností, kde se kombinuje samoživitelství se statusem důchodce nebo zdravotně postiženou osobou. Dalším příkladem jsou rodiny s třemi a více dětmi, kde rodiče mají pouze nízké vzdělání a zaměstnání s nízkým příjmem. Během pandemie covidu-19 docházelo k prolínání těchto nepříznivých dopadů častěji a i negativní dopady byly intenzivnější. Více ohrožení onemocněním byli důchodci, a proto častěji potřebovali péči rodinných příslušníků. Rodiny s dětmi a samoživitelé byli ve větší míře ohroženi rizikem ztráty zaměstnání, protože museli řešit zajištění péče o své děti. Osoby s nízkým vzděláním byly ohroženy ztrátou zaměstnání nebo poklesem příjmů v důsledku dočasného uzavření

odvětví, ve kterých byli zaměstnáni. Teorie Ulricha Becka o rizikové společnosti naznačuje, že technologický pokrok přináší nejen pozitivní, ale také negativní aspekty. Globalizace umožňuje rychlé šíření nemocí, jako je covid-19. Společnosti se vystavují vyššímu riziku kvůli změnám životního stylu, kvalitě potravin a zvýšené úrovni stresu. Tyto faktory dohromady snižují odolnost společnosti vůči krizím, jako je právě pandemie covidu-19.

Během analýzy jsme se zabývali otázkou, zda systém sociální podpory adekvátně reagoval na nová rizika, která s sebou přinesla pandemie covidu-19, a zda skutečně poskytl dostatečnou pomoc chudým vrstvám populace. Data ukazují, že byl vyplacen mimořádně vysoký počet nemocenských dávek a ošetrovného, které představovaly pro rodiny postižené pandemií finanční pomoc. Zároveň došlo ke zvýšení částky životního minima, což vedlo k nárůstu počtu žadatelů o sociální pomoc. Rovněž navýšení rodičovského příspěvku znamenalo další pomoc pro rodiny s dětmi.

Analýza naznačuje, že příjmová situace znevýhodněných domácností vykazuje zhoršení, přičemž výrazná část tohoto zhoršení byla kompenzována prostřednictvím systému sociální pomoci. Avšak některé jednotlivce nebylo možné zařadit do systému sociální podpory, neboť jejich situace se nezhoršila natolik výrazně, aby propadli pod hranici životního minima. Systém sociální podpory byl efektivní zejména při poskytování pomoci nejchudším vrstvám obyvatelstva, kde byla podpora přiznána. Nicméně rodiny, jejichž situace se sice zhoršila, ale nedostaly se pod hranici chudoby, neměly nárok na podporu. Některé identifikované skupiny tak pod vlivem zhoršené situace systémem sociální ochrany propadly, ačkoliv jejich příjmy klesly na úroveň těsně nad hranicí chudoby. Dávky hmotné nouze byly poskytnuty nejchudším vrstvám obyvatelstva. Skupiny identifikované v této analýze sice zažily zhoršení své situace, ale až do takové chudoby se nedostaly.

Výsledky této studie odpovídají zjištěním studií řešených v Německu (Brand et al., 2022) a Švédsku (Adermon et al., 2022), které rovněž zjistily, že nejvíce postiženými byli pracovníci s nízkým vzděláním a nízkými příjmy, asistenti domácí péče a zaměstnanci v sektoru služeb. I v případě Německa a Švédska byl systém sociálních transferů schopen mírnit dopad krize a částečně vyrovnat rozdíly v příjmech. Na rozdíl od studií provedených v Itálii (Fiaschi a Tealdi, 2022) a Spojeném království (Powel et al., 2022), kde se dopad pandemie lišil podle pohlaví, nebyly v naší studii zaznamenány signifikantní rozdíly v dopadu dle pohlaví.

Analýza naznačuje, že během pandemie covidu-19 nedošlo ke vzniku nových rizikových skupin, ale spíše se prohloubily problémy již existujících rizikových skupin. Zvýšil se například podíl domácností jednotlivců, zejména jednotlivců ve věku nad 65 let, kteří často čelí riziku chudoby. Prohloubily se problémy samoživitelů, seniorů a domácností se třemi a více dětmi. Systém sociální podpory pokrývá všechny tyto skupiny obyvatelstva a poskytuje pomoc lidem v obtížné situaci. Nicméně se může stát, že domácnosti nejsou dostatečně informovány

o možnostech získání státní podpory nebo nejsou ochotné vyřizovat dávky podpory kvůli relativně nízkým částkám. Často se rodiny ocitají v situaci, kdy výše jejich příjmů je jen mírně nad životním minimem, a proto nemohou žádat o dávky státní podpory, i když jejich příjem není dostatečný a situace rodiny neumožňuje získání vyššího příjmu. Vzhledem k tomu, že krize jako covid-19 se mohou v budoucnosti opakovat, je nezbytné analyzovat situaci nejchudších obyvatel, abychom včas identifikovali rizikové skupiny a poskytli jim včasnou pomoc.

Závěr

Dopady pandemie covidu-19 a přijatých protipandemických opatření vedly k poklesu příjmů u rostoucí skupiny obyvatel. V situaci, kdy docházelo ke ztrátě zaměstnání a současně ke zhoršení životní úrovně, se objevila potřeba pokrýt část základních životních potřeb prostřednictvím sociálních dávek. Tyto dávky, jako je státní sociální podpora a pomoc v hmotné nouzi, však nedokázaly plně nahradit příjmy ze zaměstnání.

I když data ukazují, že během pandemie covidu-19 počet chudých rodin mírně poklesl, existují značné rozdíly v příjmové chudobě mezi různými skupinami obyvatelstva. Nejvíce postiženou skupinou jsou nezaměstnaní, z nichž každý druhý se nachází pod hranicí chudoby. Ohroženi jsou také samoživitelé a jednotlivci, zejména jednotlivci ve věku nad 65 let, mezi kterými je každý čtvrtý ohrožen příjmovou chudobou. Nejchudších 10% domácností tvoří převážně nezaměstnaní důchodci a zaměstnaní s nižším vzděláním. V této skupině nejchudších domácností se zvyšuje podíl jednotlivců, nezaměstnaných a starších osob, pro které jsou sociální příjmy stále významné. Celkově sociální transfery snižují míru chudoby o polovinu a během pandemického období se jejich význam výrazně zvýšil.

Na základě administrativních dat týkajících se dávek státní sociální podpory lze konstatovat, že příjemci těchto dávek jsou převážně jednotlivci, samoživitelé s jedním či více dětmi a domácnosti s minimálním nebo žádným příjmem, případně pouze s důchodem nebo přídatkem na dítě. U všech druhů dávek roste podíl nejstarší skupiny 65 a více let, což souvisí se stoupajícím počtem seniorů v populaci. Během období pandemie covidu-19 došlo k významnému nárůstu počtu příjemců přídatku na dítě, doplatku na bydlení a příspěvku na živobytí, což je důsledek snížení příjmů nejchudších vrstev obyvatelstva. Vliv pandemického období na příspěvek na bydlení a příspěvek na péči nebyl zaznamenán. Přičemž počet příjemců příspěvku na bydlení je naopak klesající. Od roku 2021 pokračuje také pokles počtu příjemců příspěvků na živobytí a doplatku na bydlení, což souvisí se zvýšením příjmů obyvatelstva.

Lze konstatovat, že systém sociální ochrany poskytl pomoc ohroženým skupinám, které se ocitly v obtížné situaci buď v důsledku dočasného uzavření provozů během pandemie covidu-19, nebo v důsledku dlouhodobých nevyhnu-

telných okolností, jako je zdravotní stav, vyšší věk, rodinná situace a nízká úroveň vzdělání. Během pandemického období došlo ke zhoršení příjmové situace vybraných skupin obyvatelstva, avšak větší vliv na tuto situaci mají sociálně-ekonomické charakteristiky domácností. Pandemie nezpůsobila vznik nových kriticky ohrožených skupin, ale ostřeji vymezila již existující cílové skupiny. Začalo docházet k situacím, kdy osoby, které se v předcovidovém období vyrovnávaly s problémy převážně samostatně, se v období covidu-19 začaly potýkat s náročnými situacemi a problémy, často i v důsledku jejich kumulace.

HELENA VYCHOVÁ se věnuje problematice trhu práce, politiky zaměstnanosti a dalšího vzdělávání, flexibilním formám práce a možnostem jejich uplatňování.

ORCID: 0000-0001-9583-1234

OLEKSANDR STUPNYTSKYI se věnuje statistické analýze trhu práce, problematice politiky zaměstnanosti, predikcím trhu práce.

ORCID: 0009-0000-8041-6599

HELENA MAREŠOVÁ se zabývá problematikou trhu práce a veřejných služeb zaměstnanosti, zejména pak problematikou aktivní politiky zaměstnanosti a hodnocení účinnosti jejich nástrojů.

ORCID: 0009-0005-8910-7190

MARIE TÁBORSKÁ se podrobněji věnuje opatřením aktivní politiky zaměstnanosti a vyhodnocování jejich účinnosti.

PETR VÍŠEK[†] se zabýval problematikou sociální ochrany, sociálního vyloučení, sociálního bydlení, problematikou Průmyslu 4.0 a dopady digitalizace, automatizace a robotizace na trhu práce.

Literatura

- Adermon, A., Laun, L., Lind, P., Olsson, M., Sauermann, J. a Sjögren, A. (2022). *Earnings losses and the role of the welfare state during the COVID-19 pandemic: Evidence from Sweden*. IZA Discussion Paper, 15662. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4268770>
- Braband, C., Consiglio, V., Grabka, M., Hainbach, N. a Königs, S. (2022). *Disparities in labour market and income trends during the first year of the COVID-19 crisis – evidence from Germany*. IZA Discussion Paper, 15475. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4188286>
- Bussink, H., Vervliet, T. a Weel, B. (2022). *The short-term effect of the COVID-19 crisis on employment probabilities of labour-market entrants in the Netherlands*. IZA Discussion Paper, 15242. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4092510>
- Císař, O. (2015). Politická sociologie a kritická teorie Ulricha Becka. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 51(1), 130–136.

- Dudová, R. (2021). Péče jako individuální odpovědnost a prohloubení ekonomického znevýhodnění sólo matek v pandemii covid-19. *Gender a výzkum / Gender and Research*, 22(2), 110–138. <https://doi.org/10.13060/gav.2021.022>
- Federičová, M., Kalíšková, K. a Zapletalová, L. (2022). *Chudoba a sociální dávky v sociálně vyloučených lokalitách*. Studie 8/2022. Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i.
- Fiaschi, D. a Tealdi, C. (2022). *Scarring effects of the COVID-19 pandemic on the Italian labour market*. IZA Discussion Paper, 15102. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4114648>
- Grossmann J. a München, D. (2022). *Nezaměstnanost v období COVID-19*. IDEA při Národohospodářském ústavu AV ČR, v. v. i.
- Höhne, S. (2021). Dopady pandemie na sólo rodiče – první výsledky výzkumu. *FÓRUM sociální politiky*, 5/2021, 29–30.
- Kolářová, K. (2018). Paradoxy úspěšné teorie: intersekcionalita mezi kritikou a stvrzováním hegemonie. *Gender a výzkum*, 19(2), 11–31. <https://doi.org/10.13060/25706578.2018.19.2.424>
- Mansouri, F. a Sefidgarbaei F. (2021). Risk society and COVID-19. *Canadian Journal of Public Health*, 112, 36–37. <https://doi.org/10.17269/s41997-021-00473-z>
- Mastrapieri, L. (2021). The COVID-19 pandemics: Why intersectionality matters. *Frontiers in Sociology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.642662>
- Majbahin, P. (2021). *Ulrich Beck's Risk Society and coronavirus: A study on the rise of 2020 pandemic*. Department of Criminology, University of Dhaka
- Powell, A., Francis-Devine, B. a Clark, H. (2022). *Coronavirus: Impact on the labour market*. Commons Library Research Briefing. House of Commons Library. UK. <https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-8898/>

Datové zdroje

- ČSÚ. (2021a). *Vybrané údaje o sociálním zabezpečení za rok 2020*. Staženo 23. 6. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/vybrane-udaje-o-socialnim-zabezpeceni-2020>
- ČSÚ. (2021b). *Příjmy a životní podmínky domácností – 2020 (EU-SILC 2020)*. Staženo 22. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-r4hlvpcwox>
- ČSÚ. (2022a). *Příjmy a životní podmínky domácností – 2021 (EU-SILC 2021)*. Staženo 22. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/prijmy-a-zivotni-podminky-domacnosti-r4hlvpcwox>
- ČSÚ. (2022b). *Zaměstnanost a nezaměstnanost podle výsledků VŠPS*. Staženo 23. 7. 2022 z <https://www.czso.cz/csu/czso/zamestnanost-a-nezamestnanost-podle-vysledku-vsp-ctvrtletni-udaje-2-ctvrtleti-2022>
- Trexima. (2022). *Informační systém o průměrném výdělku*. Staženo 23. 6. 2022 z www.ispv.cz

O pohraničním švejkování: projevy vzdoru a podrývání česko-slovenské hranice za časů pandemie covidu-19*

MICHAL PAVLÁSEK^{•**}

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Brno

On Borderland 'Švejkism': Acts of Resistance and Undermining the Czech-Slovak Border During the COVID-19 Pandemic

Abstract: This article focuses on how residents in a selected municipality along the Czech–Slovak border responded to the pandemic crisis in 2020–2021, which significantly impacted their daily lives and relationships through the temporary closure of state borders. Through a case study and research conducted in the village of Sudoměřice, the article examines how border residents coped with the state-implemented anti-COVID measures that severely restricted cross-border mobility. Particular attention is paid to acts of defiance, resistance, and dissent against the implementation of these restrictions. Such practices undermine and weaken the application of state power and authority at its margins – in border areas – while simultaneously helping border residents to overcome and adapt to sudden moments of crisis in global interconnectedness. The study thus presents the Czech–Slovak border and the power of the nation-state not as a limiting factor or obstacle in the lives of locals, but as a system that ultimately accelerates their agency, thereby strengthening the local community. The study is based on a content analysis of 20 interviews and walk-in-interviews and ethnographic fieldwork supplemented by research on social networks.

Keywords: borderland, Czech-Slovak border, covid fencing, border resistance, undermining, state power

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2025, Vol. 61, No. 2: 193–220

Zveřejněno online: 1. května 2025, <https://doi.org/10.13060/csr.2025.014>

* Tento článek byl podpořen Grantovou agenturou ČR, projekt GA23-05924S (hlavní řešitel: Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., spoluřešitel: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy). Na tomto místě chci zároveň poděkovat všem výzkumným partnerům v terénu za jejich ochotu a čas podílet se na výzkumu. Za podnětné připomínky děkuji rovněž recenzentům studie.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Michal Pavlásek, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Veveří 97, Brno 602 00, e-mail: pavolsek@eu.cas.cz.

Úvod a kontext studia hranic

Vztahy evropských zemí jsou založeny zejména na přeshraničním pohybu lidí a zboží. O jejich přerušení se v letech 2020–2021 výrazně zasloužila pandemie covidu-19. Ve světě se aplikovala v rámci ochranných a preventivních politik národních států mobilitu omezující nařízení v podobě rušení volného pohybu osob podporující sociální distanci. Imaginární domov vymezený občanskou příslušností a státní hranicí se stal exkluzivním zdrojem bezpečí, ochrany a sounáležitosti. To vše za cenu biopolitické kontroly mobility cizí i „vlastní“ populace (Deleixhe, 2018). Pandemie covidu-19 a s ní spojené kaskádovité uzavírání hranic (*covid fencing*, Medeiros et al., 2021) tak zpřítomnily biopolitickou moc (Foucault, 2007) a tím znovu zvýznamnily hranice, když státy využívající právního rámce výjimečného stavu ustavovaly režim karantén, izolací a rušení přeshraničního volného pohybu. Národní stát se tímto (znovu) dostal do centra pozornosti jako dominantní „aktér v krizi“ (Kajta a Opiłowska, 2022) a hranicím se opět vrátil význam dominantní prostorově-právní metafory současné politiky, který jí byl v minulosti přičknut (Johnson et al., 2011).

Produkce zejména vnějších hrozeb a nebezpečí vedly v posledních letech ke snahám „ohraničit se vůči nekontrolovatelnému“ (Laine, 2022, s. 185). Jde o odpověď na současný čas *vícenásobných krizí* (*polycrisis*, Henig a Knight, 2023), která ovšem dostatečně nereflektuje, že takové postupy realizované v praxi uzavíráním hranic obvykle více problémů vytváří, než řeší (Prokkola, 2022, s. 16). Právě toto zjištění Evy-Kaisy Prokkoly mi je východiskem pro tezi, že hranice jsou evropskými nebo národními centry moci představovány jinak než pohraničním obyvatelstvem, které s nimi každodenně interaguje. Zatímco z perspektivy státu a jeho aparátu jsou hranice ostrým předělem a demonstrací jeho suverénní moci kontrolující mobilitu obyvatelstva, pro pohraniční obyvatelstvo představují spíše procesuální kategorii – fluidní prostor daleko rozmanitější s nejasnými nebo ambivalentními znaky a projevy, identitami či přináleženími (Konrad, 2020). Autorita státu pasujícího se do role mocného hybatele všeho je prostřednictvím produktivního agency, resp. kreativního aktérství místních zezdola rozměňována a tím zpochybňována. Vede to k proměnám působení moci, kdy jsou hraniční aparát a jeho materiální přítomnost v prostoru vyjednávány, odmítány, apropriovány a v důsledku podrývány (Grygar, 2013), ať už obyvateli pohraničních obcí, nebo migranty či pašeráky (Bruns a Miggelbrink, 2011; Keshavarz, 2024; Keshavarz a Khosravi, 2022). V této případové studii věnované obci Sudoměřice při česko-slovenské hranici ukážu, jak se toto projevilo během pandemické krize v letech 2020–2021. Učiním tak skrze identifikaci reakcí obyvatel pohraničních Sudoměřic na posílení kontrol na hranici, abych zodpověděl otázku, jak současné krize a nečekané události ovlivňují prožívání a představu hranic.

Mnozí sociální vědci, ale i geografové a historici se již v minulosti věnovali konstrukci státních hranic a ustavování moci a státní suverenity v konkrétních lokalitách či regionech (Paasi, 2005, 2011; Wilson a Donnan, 2012). Ve svých pracích identifikovali, že hranice mají z pohledu státu několik funkcí, přičemž mezi ty hlavní patří jejich schopnost „ze shora“ vymezovat, kdo je či není součástí

sdíleného teritoria / kolektivního My, upevňovat sociální řád a suverenitu celku, jehož jsou součástí i nástrojem v jednom, a zdůrazňovat diskurzivní i normativní produkci odlišnosti těch, kteří stojí vně (van Houtum et al., 2005; cit. dle Grygar, 2013, s. 526). Tyto funkce hranice se ovšem v období covidových let 2020–2022 a ve zkoumaném prostoru česko-slovenského pomezí, kterému se zde věnuji, „ze zdola“ neprojevovaly jako fakt, který je nutno plně akceptovat, nýbrž naopak – jako možnost představám státu o svých hranicích vzdorovat kreativními aktivitami (srov. Grygar, 2013, s. 526). Domnívám se, že v tomto spočívá prostor pro kritickou reflexi „fenoménu hranice“ – hranice totiž nejsou jednotné, pevné a homogenní, ale mnohvrstevnaté a závislé na různých aktérech, mocenských vztazích a situacích. Jinými slovy, hranice existují v různých formách současně a znamenají pro různé aktéry různé věci, což je v literatuře konceptualizováno jako *mnohost/mnohoznačnost hranice (border multiplicity)*; Sohn, 2016). Na příkladu v českém kontextu dosud nereflektovaného vzdoru vůči protipandemickým nařízením omezujícím přeshraniční mobilitu představím, jak se utěsněná hranice stala akcelerátorem aktivit místních namířených proti její vlastní funkci delegované státem, tj. stát se uzavíratelnou (mem)bránou proti šíření pandemie koronaviru. Hranici tímto „denaturalizuji“ ve smyslu jejího možného využití lokálním pohraničním obyvatelstvem, které realizací vlastních motivací, aspirací a tužeb přispělo k jejímu rozrušování nebo oslabování.

Touto studií navazuji na již dlouhou řadu výzkumů, které se snažily hranice studovat ze spodu jakožto aktivní „prorůstové“ zdroje a příležitosti (Müller et al., 2021) prostřednictvím lokálních case study často v etnický/národnostně nebo nábožensky pestrých pohraničních regionech (Green, 2005; Gubrium et al., 2024; Spalová a Grygar, 2006). Zvláště potom následují ty autory, kteří nabídli komplikovanější obraz životních podmínek obyvatel pohraničí (Berdahl, 1999). Důležitou inspirací mi je zejména práce Jakuba Grygara, který ve své dlouholeté snaze porozumět procesům „dělání“ hranice a moci zkoumal složité dynamiky pohraničí se zaměřením na sociální, kulturní a politické interakce, které utvářejí identity na hranici polsko-běloruské, polsko-ukrajinské a česko-polské (Grygar, 2005; Grygar a kol., 2009; Grygar, 2016). Jakub Grygar je jedním z mála, kdo se věnoval způsobům podryvání hranice či hegemonních národních narativů (Grygar, 2013). Zdařile přitom popsal, jak hranice ovlivňují lokální struktury, jak je moc vyjednávána mezi různými aktéry a zejména – jakými praxemi dochází k rozrušování hranic samotnými obyvateli pohraničí (Grygar, 2016). Na příkladu polsko-ukrajinského pohraničí takto například identifikoval narušování národních vyprávění skrze „nové příběhy“ dobrého vojáka Švejka (Grygar, 2013).¹ Na Grygarovo porozumění Švejkovi jako prostředku subverze sociálních hranic a projevu lokální brikoláže (Grygar, 2013, s. 187) navazuji vlastním inovativním uchopením interpretace praxí jednání v pohraničí, když si propůjčuji figuru Švej-

¹ Grygar v textu sleduje, jak vztyčování soch Švejka a související aktivity narušují silné interpretace minulosti, které ukazují minulost lokálních společenství jako historii národních společenství, „přirozené“ toužících žít v hranicích svého národního státu.

ka jako metaforu pro pojmenování svérázných aktivit vzdoru a nesouhlasu se zaváděním hraničních kontrol. *Švejkováním*, označujícím *kreativní agency* obyvatel Sudoměřic, uplatněným ve vztahu k mocenským strukturám (aparátu kontroly státních hranic, tj. státní, cizinecké a pohraniční policie) navazují rovněž na inspirativní práci Merje Kuus (2008), která využívá postavu Švejka k osvětlení podvrtných účinků ironie a humoru na dominantní geopolitické narativy. Autorka používá *švejkování* jako prizma, skrze které lze diskutovat agency osob na okraji v propojení s obecnějšími mocenskými vztahy. Příspěvek mého textu potom spočívá ve ztotožnění identifikovaných projevů *pohraničního švejkování* s adaptačními strategiemi zdůrazňujícími lidskou vynalézavost a přizpůsobivost při překračování hranic (Lois et al., 2022). Opírám se přitom o zjištění z jiných pohraničních regionů Evropy identifikující praxe rezistence vůči/na hranici jako potenciální zdroj pro resilienci pohraničí nebo pohraničního obyvatelstva (Andersen a Prokcola, 2022; Brambilla a Jones, 2020).

Tímto příspěvkem chci porozumět potřebám, motivacím, představám i aspiracím obyvatel pohraniční obce v reakci na uzavřenou hranici, čímž se jim znemožnily návštěvy příbuzných, zaměstnání nebo majetků na slovenské straně hranice – v sousední Skalici, která pro Sudoměřičany představuje spádovou obec. Věřím totiž, že „pozornost věnovaná periferii (namísto centru) a aktivitě lidí (namísto státu) má tu výhodu, že zpochybňuje centrální postavení přístupů orientovaných na stát a poukazuje na schopnost místních lidí zapojit se do probíhajících procesů vytváření hranic“ (Sohn, 2020, s. 71). V druhém plánu chci obecně problematizovat hranici ne jako samozřejmou entitu, ale jako místo a proces zkoumání, což jde „za představu hranice jako čáry v mapě“ (Brambilla, 2015, s. 17). Namísto zaměření pozornosti na to, jak národní hranice ovlivňují a omezují životy lidí, vnímám jako užitečnější se zaměřit na schopnost pohraniční populace vyjednávat a využívat hranice ve svůj prospěch podle svých potřeb, nadějí nebo aspirací (Sohn, 2020, s. 71). Mým cílem je tedy nabídnout jinou perspektivu než tu zaměřenou na stát a jeho optiku zdůrazněním vynalézavosti lidí, kteří na hranicích žijí a pracují, a odhalit tím zranitelnost státem kontrolovaných hraničních systémů (Lois et al., 2022, s. 65).

Jelikož se studie pokouší o reflexi událostí a procesů posilování hranic vyvolaných pandemií koronaviru, mohl jsem se odrazit pouze od nedávných výzkumů sledujících covidovou „križi na hranicích“ publikovaných zákonitě až po roce 2020. Průběh „covid fencingu“ na příkladu česko-polského pohraničí (Cieszyn-Český Těšín) sledují sociální geografové Ondřej Elbel a Vincent Kopeček (2022). Stejnému místu se věnují i Justyna Kajta a Elżbieta Opiłowska, které zároveň reflektují dění na hranici polsko-německé (Ślubice-Frankfurt/Oder) (Kajta a Opiłowska, 2021, 2022), a Hynek Böhm (2021, 2022), zaměřující se na perspektivu regionálního rozvoje. Na rozdíl od těchto prací primárně sociálních geografů se ovšem nevěnuji aspektům přeshraniční institucionální spolupráce, ale soustředím se pouze na každodennost místního obyvatelstva, resp. na to, co se během výzkumu na místě ukázalo jako velmi přítomné, tj. projevy vzdoru a nesouhlasu s omezeními přeshraničního pohybu – praktické snahy vyhnout se kontrolám

na hraničním přechodu během cest do slovenské Skalice a naopak. Případy překračování hranic navzdory omezením (a tedy v rozporu s vládními nařízeními), podobně jako snahy nalézt alternativy setkat se a podpořit navzájem přes hranici předchozí badatelé zaznamenali například v kontextu dění na dánsko-německé hranici (Tarvet a Klatt, 2023). Tyto momenty ovšem ponechali bez interpretace, protože nešlo o primární předmět jejich výzkumu.

Oproti předchozím výzkumům jsem si cíleně vybral odlišný terén v podobě venkovského prostředí v regionu s velkou mírou etnické indiference. Důvodem je skutečnost, že dění na česko-slovenském pomezí a obnovení hraničních kontrol za covidu sociální vědci dosud nevěnovali vůbec žádnou pozornost. Cílem této studie je tuto zřejmou mezeru vyplnit.

Metodologie a výzkum aneb *hranice ze spodu*

Výzkumnické „kde?“

Tato studie se opírá o sběr dat realizovaný v české (resp. moravské) příhraniční oblasti kulturního regionu Slovácko v letech 2023–2024, přičemž hlavní pozornost věnuji obci Sudoměřice. Tato obec čítající 1300 obyvateli se nachází v okrese Hodonín, jenž tvoří jihovýchodní část Jihomoravského kraje. Na východním okraji obce byla v roce 1993 po rozdělení Československa ustanovena státní hranice mezi Českem a Slovenskem, odpovídající historické hranici mezi Rakouskem a Uherskem (do roku 1918), později mezi Protektorátem Čechy a Morava a Slovenským štátem (1939–1945).

Výzkum se zaměřil primárně na reflexi zkušeností místních obyvatel ve vztahu k ohraničování (*bordering*), tj. zavádění hraničních kontrol, omezení a zákazů během pandemické krize od března 2020 do června 2021. Inspiroval jsem se v silné výzkumné tradici etnografování hranic, orientující se na praktiky, narativy a imaginace obyvatel pohraničí (Berdahl, 1999). Zaměření se na tyto každodenní praxe totiž zahrnuje zkoumání jak vlastních situačních aktů jednání, tak narativů a představ o hranici, celkově vzato procesů s hranicí spojených – např. jejího překračování, státem produkované moci, ale též projevů vzdoru vůči ní. K tomu je nutný přístup zkoumání hranic zezdola (*borders from below, bottom-up approach*) (Andersen a Prokkola, 2022), který je potřebnou alternativou vnímání hraničních procesů optikou státu (*seeing like a state*), jenž obvykle přehlíží potřeby a perspektivy místních (Scott, 1998). Základním kamenem mého přístupu je chápání hranic skrze každodenní praktiky (*everyday bordering*), které jsou místními konstruovány nebo vyjednávány (Jones a Johnson, 2016). Relevantními badatelskými poli, ze kterých vycházím a ke kterým se hlásím, jsou antropologie hranic a kritická studia hranic (*critical border studies*), traktující hranici, pohraničí, jeho obyvatele a instituce jako vzájemně propletené aktéry.

Výzkumnické „jak?“

První krok výzkumného procesu zahrnoval rešerši mediálních zpráv věnovaných uzavírání česko-slovenské hranice, implementaci vládních nařízení vydávaných zejména ministerstvem zdravotnictví, vnitra a zahraničí a doporučení obyvatelům pohraničních obcí prostřednictvím webových stránek obecních úřadů, lokálních informačních zpravodajů, ale též online zdrojů, zejména facebookových skupin pohraničních obcí vzniknuvších v reakci místních na uzavřené hranice. Na fázi rešerše těchto zdrojů navázaly první návštěvy obce, během nichž probíhalo etnografické pozorování místních setkání a interakcí mezi obyvateli Sodoměřic a zejména slovenské Skalice. Pro účely etnografického pozorování byla dopředu vytipována kolektivní setkání obyvatel avizovaná na webu obce Sodoměřice. Iniciačním momentem vstupu do terénu byla účast na akci *Otevírání Bařova kanálu* v květnu 2023, která se konala na tzv. Výklopníku, sudoměřickém přístavišti (viz foto 1), které je vodní, lodní a též cykloturistickou „tepnu“ a „pupeční šňůrou“ spojující obec se Skalicí. Výzkum během otevírání „Bařáku“, jak místní vodní dílo nazývají, byl klíčový i z hlediska navázání kontaktů s budoucími výzkumnými partnery, kteří potom doporučovali další (princip sněhové koule). Spolupráce zde byla navázána také s členy obecní samosprávy včetně starosty, jeho zástupce a dlouholetého bývalého starosty, kteří se rovněž stali participanty výzkumu.

Studie se opírá o obsahovou analýzu 20 polostrukturovaných rozhovorů² a tří procházek podél hranice s místními. Při interpretaci rozhovorů jsem zohledňoval zápisky z etnografického deníku (Hammersley a Atkinson, 2019). Přepsané rozhovory jsem následně kódoval za pomoci softwaru Atlas.ti. Postupoval jsem přitom v několika fázích inspirovan metodologickými přístupy k tematické analýze – provedl jsem nejprve prvotní otevřené kódování, přičemž jsem k úryvkům textu přiřazoval deskriptivní a interpretativní kódy reflektující hlavní motivy v datech. Následně jsem aplikoval axiální kódování a třetí fáze zahrnovala selektivní kódování, kdy jsem identifikoval hlavní kategorie související s výzkumnými otázkami zjišťujícími reakce pohraničního obyvatelstva na uzavírání hranic.

Jako velmi vhodné doplnění polostrukturovaných rozhovorů se ukázaly *walk-in-interviews*, které mi poskytovaly příležitost nejen slyšet, ale také pozorovat (Evans a Jones, 2011). Jsou tak ideálním nástrojem pro zkoumání charakteru spojení lidí s jejich žitým prostorem a způsobů vztahování se k němu. Na závěr jsem realizoval také doplňující sběr dat v online prostředí sociálních sítí. Zaměřil jsem se na facebookové stránky, které vznikly jako komunikační kanál obyvatel obcí Sodoměřic a Skalica během covidové pandemie. Jde o skupinu *Sodoměřičané* a skupinu *Enem pre nás*, kam mi administrátoři skupiny umožnili přístup pro potřeby výzkumu pod podmínkou anonymizace autorů postů a účastníků diskusí. Výzkum obsahů online platform se ukázal jako velmi užitečný zejména

² Rozhovory s informovaným souhlasem jsou uloženy v archivu EÚ AV ČR. Další nakládání s nimi podléhá schválenému data management plánu této instituce.

Foto 1. Setkání mezi Sudoměřicemi a Skalicí v přístavišti Výklopník při příležitosti otevření sezony Bažova kanálu (květen 2023)

v tom smyslu, že umožnil sledovat aktuální dobové reakce na dění i zpět v čase a mohl jsem je proto využít např. k triangulaci dat získaných zejména rozhovory (Varis, 2016).

Abych naplnil metodický cíl zachytit hranici jako „místo zkoumání“ (Parker a Vaughan-Williams, 2012, s. 728), pokusil jsem se zohlednit alternativní představy o hranici. Samotnou kategorii „hranice“ jsem se po zkušenostech získaných během prvních několika rozhovorů před výzkumnými partnery pokoušel nevyřknout do momentu, kdy ji sami začali akcentovat v souvislosti s vlastním životem v její bezprostřední blízkosti. Tento postup umožňoval zachytit představy o (událostech na) hranici a jejím vlivu na každodenní život přece jen méně návodně. Prostor hranice také nezkoumám pouze jako důsledek geopolitického vývoje, kdy je hranice metaforou „čáry v písku“, ale snažil jsem se zohlednit mnohost a performativitu hraničních praktik (Sandberg, 2016, s. 68).

V jistém ohledu nenahraditelné byly pro výzkumný proces a sběr dat „procházky“ s místními podél hraniční čáry. Česko-slovenská hranice se na okraji obce ve své fyzické podobě zřetězila do linie hraničních kamenů rozestých

Foto 2. Hraniční kameny oddělující českou a slovenskou stranu hranice (červen 2023)

i uprostřed zahrad nebo pozemků Sudoměřičanů (viz foto 2). Když jsme kolem nich s místními procházeli, hranice se se svým materiálním vyjádřením stala nejen hlavním aktérem různých životních příběhů a událostí, ale i zdrojem emocí a afektivních reakcí. Ty respondenty během procházky navracely zejména do vzpomínek „na covid“. Například zbytky betonových zátarasů a květináčů v příkopě spojovací cesty mezi Sudoměřicemi a Skalicí, které měly zamezit přeshraničnímu pohybu v „covidových časech“, během procházek vyvolaly opravdu silné emotivní reakce.

Procesy a události posilování (*rebordering*) a oslabování (*debordering*) česko(moravsko)-slovenské hranice

Hranice mezi Českem a Slovenskem je dlouhá přes 200 km. Od severního česko-polsko-slovenského trojmezí až po Sudoměřice na jihu ji lemují hřebeny Beskyd a Javorníků s řídkým osídlením, poté „zelená hranice“ sestoupí do nížiny a kopíruje tok Sudoměřického potoka. Sledovaná česká strana pohraniční oblasti je tvořena kulturní oblastí Moravské Slovácko, sousedící slovenská strana tvoří kul-

turní region *Záhorie* (Záhoří). Obyvatelé právě těchto regionů pociťují v rámci celého česko-slovenského pohraničí největší vzájemnou blízkost (Rychlíková, 1999, s. 32) a region naplňuje znaky tzv. „kulturního pohraničí“ (Brunet-Jailly, 2005). Obce na obou stranách hranice jsou vzájemně výrazně propojeny příbuzenskými vazbami, pracovní přeshraniční mobilitou, majetky a také nářečím nebo bilin-gvismem. To vše dělá z geografického přeshraničního trojúhelníku vymezeného obcemi Sudoměřice–Skalice–Hodonín oblast, kdy je státní hranice v časech „normálu“ zcela neviditelná.

Rozdělením Československa v roce 1993 na dva samostatné státy se ovšem hranice zneviditelněná v letech 1945–1992 do každodenního života místních „vrátila“. Nově přitom byla vnímána nejen jako občanská a politická hranice mezi dvěma státy, ale také jako hranice „etnická“ mezi Slováky, Čechy nebo Moravany. Zatímco na úrovni politické reprezentace obou států rozdělení představovalo způsob vyřešení sporů ekonomických a národnostních, pro samotné obyvatele pohraničí představovalo – jak i výzkumné rozhovory odhalily – až traumatickou zkušenost. Dopady vzniku česko-slovenské státní hranice se bezprostředně dotkly každodenního života lidí právě tam, kde byly vzájemné kontakty nejintenzivnější (Rychlíková, 1999, s. 29). Ukazuje to mimo jiné na fakt, jak je perspektiva obyvatel pohraničí odlišná od politických představ a narativů státu/centra.³ Jak uvádí Popelková a Vrzgulová (2013, s. 123), „zřízení nebo odstranění státně-politické hranice má [totiž] vždy obrovský dopad na každodenní život dotčeného pohraničního obyvatelstva a tím konkrétní důsledky na jeho chování a představy“. Hranice opět představovala každodenní zkušenost, když se zviditelnila a doslova zpřítomnila zejména v takových rodinách, v nichž měli jejich členové různá místa narození nebo trvalého pobytu, což bylo v této oblasti naprosto běžné. Status hranice proto v důsledku zásadně formoval další životní dráhy jednotlivců i rodin, když ovlivňoval možnosti zaměstnání, vzdělání, správu majetku nebo přeshraniční pohyb (Popelková a Vrzgulová, 2013).

Další kapitolou z historie hraničních procesů na česko-slovenském pomezí je moment otevírání hranic, tj. zároveň jejich oslabování (*debordering*), k němuž došlo 21. prosince 2007. Toho dne se úderem půlnoci rozšířil schengenský prostor o devět nových zemí EU včetně Česka. Politici na těchto vnitřních hranicích EU slavnostně řezali závory, stříhali stuhy nebo i ostatné dráty instalované na hraniční přechody pro větší mediální efekt události (Stříhání drátů a řezání závor, 2017). Opětovný zánik hranice byl příležitostí k oslavě zejména pro obyvatele pohraničních obcí. Rovněž na hraničních přechodech na česko-slovenském pomezí se organizovaly oslavy za přítomnosti představitelů místních samospráv a obyvatel (Hranice dokořán, 2007). Sudoměřice, Hodonín ani Skalica nebyly výjimkou

³ Vědomí odlišnosti hodnoticích narativů rozdělení Československa jsem zaznamenal během pozorování na vrcholu Velké Javoriny na česko-slovenské hranici. Zde se každoročně Češi a Slováci z obou stran schází vždy poslední den v roce při zapálení „vatry přátelství“, aby tím dali najevo svou „bratrskou“ blízkost a implicitně vyjádřili také nesouhlas s rozdělením společného státu.

Foto 3. Hraniční kameny oddělující českou a slovenskou stranu hranice (červen 2023)

(Hranice je otevřená, 2007; Schengen u Sudoměřic vítali s půldenním předstihem, 2007). Bylo to totiž pohraniční obyvatelstvo, kdo od rozdělení státu v roce 1993 musel každodenně přinášet největší oběti rozhodnutí politických špiček vybudovat hranice s kontrolním aparátem zahrnujícím celníky, pohraniční policii a další složky státního dohledu nad svým okrajem.

Málokdo by si tehdy vsadil na „návrat hranic“, ale došlo k němu společně s návratem narativu potřeby důslednějšího ohraničování evropských států a kontroly neregulární migrace. Rok 2015 bude navždy spojený s rokem „migrační“ či „uprchlické“ krize, která se tehdy stala hlavním tématem médií i politických debat. Proto někteří autoři mluví o „dlouhém létě migrace 2015“ (Kaspárek a Speer, 2015). (Re)produkce „hraničního spektaklu“ (De Genova, 2013) a „narativů krize“ (Lagios et al., 2018) byla hlavním faktorem šíření migrační paniky. Jejím důsledkem byla nejen politizace migrace, ale také sekuritizace a militarizace hranic (Elbel, 2024). Důsledkem nárůstu teritoriálních entit, které můžeme společně s Wendy Brown (2010) nazvat „opevněné státy“ (*walled states*), byla proliferace hranic (Mezzadra a Neilson, 2013). Migrační panika roku 2015 nemá v paměti místních významné místo, protože sekuritizační praktiky se na česko-slovenské hranici,

Foto 4. Hranice na tzv. staré cestě do Skalice (červen 2023)

resp. přímo na přechodech u Hodonína a Sudoměřic do Skalice tolik neuplatňovaly. Svou zkušenost s nimi Sudoměřičané získali až v roce 2022, kdy se přes česko-slovenskou hranici za pomoci převaděčů dostávaly stovky zejména Syřanů dočasně žijících v Turecku (viz např. Spěvák, 2022a, 2022b, 2022c). Každodenní přítomnost cizinecké a pohraniční policie a její sledovací techniky včetně vrtulníků a dronů mezi obcemi Hodonín, Sudoměřice a Skalica, vedly místní k uvědomění, že podoba jejich života je vlivem blízkosti hranice závislá na geopolitických kontextech (foto 3 a 4).

Návrat hranic za časů covidu

Z výzkumných rozhovorů a pozorování v Sudoměřicích vyplývá, že tou nejvíce reflektovanou událostí ze života místních ve vztahu k hranici je pandemie covidu-19. Pandemie byla zakoušena jako „totální sociální fakt“, tedy proces a zkušenost, kterou jsou problematizovány a zkoušeny instituce, hodnoty, rozhodnutí či aktéři (Lois et al., 2022, s. 64). Právě uzavření hranic a nařízení omezující

přeshraniční mobilitu byly pro Sudoměřičany červenou nití, která se nejčastěji linula jejich vyprávěním, nabalující přitom na sebe množství afektivních vzpomínek a emocí – od smutku, hněvu, lítosti a beznaděje až po naději spojovanou s „návratem k normálu“. Výše uvedené vědomí vzájemné provázanosti lokálních podmínek s globálními procesy si tímto ještě více potvrdili. Hnací silou trendu posilování hranic ve smyslu jejich sekuritizace nebo militarizace jsou diskurzy populismu a suverenismu prosazující větší utěsňování hranic proti těm, kteří jsou těmito ideologiemi považováni za ohrožující. Trend návratu hranic zásadně prohloubila globální pandemie koronaviru „zahraničního původu“, který byl podobně jako mediální obraz „ilegálního migranta“ ztotožněn s nebezpečím přicházejícím z vnějšku. Během pandemie to potom byli právě obyvatelé pohraničí, kdo byl preventivními ochrannými opatřeními státu postižen nejvíce.

Opatření na úrovni EU / Evropské komise (EC)

Evropská unie zpočátku reagovala na pandemii covidu-19 koordinovaným přístupem. Dne 17. března 2020 bylo na úrovni EU rozhodnuto o dočasném uzavření vnějších hranic na 30 dní, což bylo následně několikrát prodlužováno. Vlády všech zemí reagovaly na hrozbu pandemie ve vzájemné součinnosti nebo vaskádovitě reakcí na sebe – uzavřely hranice a prostřednictvím domácích karantén také veřejný život. Evropská komise (EC) koordinovala také postup v oblasti zdravotních kontrol a poskytovala doporučení členským státům ohledně přístupu k testování. V lednu 2021 EU vytvořila digitální COVID certifikát (*Green Pass*), který měl usnadnit volný pohyb osob v rámci EU a zajistit bezpečné cestování.⁴ I když se nařízení omezující cestování začala postupně uvolňovat v druhé polovině roku 2021, na národní úrovni měly jednotlivé státy i nadále pravomoc zavést omezení dle vývoje epidemiologické situace, čehož také využívaly.

Opatření na úrovni Česka a Slovenska

Středoevropské státy byly mezi prvními, které přijaly přísná opatření. V březnu 2020 Maďarsko, Polsko, Česko a Slovensko uzavřely své hranice pro neesenciální cestování.⁵ Česko 16. března 2020 zcela uzavřelo své hranice se Slovenskem a dalšími sousedícími zeměmi pro všechny cizince kromě těch s dlouhodobým pobytem. Výjimku po několika dnech získali řidiči nákladní dopravy a o pár týdnů později také pendleři. Společně s uzavřenými hranicemi byla zavedena také povinná karanténa pro osoby přijíždějící ze zahraničí – jak pro občany Česka, tak

⁴ Tento certifikát byl povinný od 1. července 2021 a zahrnoval informace o očkování, testování a prodělané nemoci covid-19.

⁵ Jde o takové formy mobility, které nejsou nezbytně nutné (např. turistika, rekreační cestování, návštěvy rodiny a přátel).

Tabulka 1. Časová osa opatření a podmínek přechodu hranice mezi Českem a Slovenskem během pandemie covidu-19

Datum	Opatření a podmínky
12. březen 2020	Vyhlášení nouzového stavu. Zákaz vstupu pro cizince z rizikových oblastí včetně Slovenska.
16. březen 2020	Úplné uzavření hranic pro všechny cizince včetně Slováků. Výjimka pro vracející se Čechy a pro pracovníky kritické infrastruktury.
26. březen 2020	Zavedena povinná karanténa.
14. duben 2020	Zavedení povinnosti pro všechny příjezďáky předložit negativní test na covid-19, nebo nastoupit do povinné karantény.
27. duben 2020	Povolení vstupu přes česko-slovenskou hranici pro vybrané pracovní skupiny, studenty a rodinné příslušníky.
1. červen 2020	Částečné otevření hranic pro občany EU bez karantény nebo testů, pokud příjezďáci z méně rizikových zemí včetně Slovenska, a vice versa.
1. září 2020	Zavedení povinnosti předkládat negativní test pro všechny příjezďáky ze Slovenska.
5. říjen 2020	II. vyhlášení nouzového stavu a opětovné zpřísnění podmínek pro přechod hranic, povinnost testů či karantény pro příjezďáky ze Slovenska.
16. prosinec 2020	Zpřísnění vstupu do ČR – povinný negativní test pro všechny včetně pendlerů, studentů a přeshraničních pracovníků.
30. leden 2021	Úplný zákaz volného pohybu přes hranice s výjimkami pro cesty do zaměstnání, za rodinou, lékařskou péčí a pro tranzit. Pendleři jsou povinni pravidelně předkládat negativní testy.
1. březen 2021	Zavedení povinnosti nosit respirátory na hraničních přechodech, povinnost testů i pro krátkodobé pobyty.
1. duben 2021	Povoleny cesty za účelem očkování a zdravotní péče na Slovensku, avšak stále s povinností negativního testu.
15. květen 2021	Změna podmínek – očkování jedinci a ti, kteří prodělali covid-19, mají výjimku z povinnosti testování a karantény při vstupu z rizikových oblastí.
15. červen 2021	Další uvolnění – zavedení tzv. „cestovního semaforu“, kdy Slovensko bylo v různých obdobích zařazeno do různých kategorií podle rizika nákazy.
1. listopad 2021	Zpřísnění podmínek pro neočkované – povinnost testu nebo karantény, zpřísněné kontroly na hranicích.
1. únor 2022	Zrušení většiny kontrol na hranicích pro očkované a osoby po prodělání covidu-19.
1. duben 2022	Konec povinných testů a karantén pro všechny příjezďáky ze Slovenska.
1. červen 2022	Plné otevření hranic bez restrikcí a nutnosti testů či očkování.

Slovenska. V rámci prvních opatření proti šíření covidu-19 byla zavedena karanténa na 14 dní pro všechny, kteří se vraceli ze zemí s vysokým rizikem nákazy. Toto opatření bylo součástí širšího souboru restrikcí, které zahrnovaly uzavření hranic a omezení pohybu. Od ledna 2021 potom členské země EU začaly postupně zavádět digitální COVID certifikáty, které usnadnily přeshraniční mobilitu. Opatření omezující česko-slovenskou přeshraniční mobilitu byla od března 2020 do léta 2021 upravována v závislosti na epidemiologickém vývoji.

Pohraniční kapitál jako zdroj pohraničního vzdoru, podrývání a odmítání hranice

Prvním balíkem nařízení reagujících na pandemii bylo *Usnesení vlády České republiky o přijetí krizového opatření*, zveřejněné rovněž na webu obecního úřadu Soudoměřic (Usnesení vlády ČR o přijetí krizového opatření, 2020). Starosta obce na stejné platformě rovněž informoval místní obyvatele o rozhodnutí vlády Slovenska zavést od pátku 13. března 2020 s Českem v souvislosti s šířením koronaviru vnitřní ochranu hranic – vpuštění na území Slovenska mohli být pouze ti, kteří měli trvalý nebo přechodný pobyt (Uzavření hranic se Slovenskem, 2020). Stejná reakce slovenské vlády vůči možnostem vycestování do Česka se ve stejný den objevila na webu slovenské Skalice. Oblastní deník vyhodnotil dopad vládních nařízení pro místní i s více než dvouletým odstupem jako „*velice tvrdý*“, když uzavření hranic „*najednou vrazilo klín*“ do rodinných vztahů na obou stranách hranice (Turek, 2023). Připomeňme, že Soudoměřičané za spádové město pokládají právě nejbližší – ale zároveň „zahraniční“ – Skalici, a ne moravský Hodonín. Jedna z obyvatelky obce dočasné výrazné omezení přeshraniční mobility komentovala slovy:

Tehdy nám bez nějakého upozornění naráz během dvou tří hodin uzavřeli hranice. Vůbec se neptali, že máme na druhé straně někoho z rodiny nebo práci. Hodili nás do toho, nikdo nevěděl, co bude, kdy to skončí. (Rozhovor 1)

Jak místní na danou situaci reagovali, nebo jinými slovy – jaké individuální a kolektivní strategie využili k překonání tohoto krizového dění? Níže ukazují, že z důvodů zejména znemožnění návštěv rodinných příbuzných na Slovensku řada místních aktivně hledala alternativní cesty, jak se na covidové hraniční zákazy adaptovat prostřednictvím jejich „přechytračení“, resp. nesouhlasem nebo odporem. Tyto praxe místních uchopuji jako projevy *lokálního pohraničního vzdoru*. Představují racionální i afektivní reakce na posilování hraničních kontrol realizované repertoárem znalostí, dovedností, vztahů a kontaktů, které dohromady tvoří to, co označuji jako *pohraniční kapitál*. Na základě rozhovorů s místními níže uvádím hlavní identifikované projevy odmítání a podrývání hranice, potažmo státní autority, moci a dohledu.

Cestičky, chodníčky a skulinky: přechody hranic mimo oficiální hraniční přechody

Nejčastějším projevem nesouhlasu se zaváděním hraničních kontrol byly přechody hranic mimo oficiální přechod Sodoměřice–Skalica, tedy i mimo „očí“ pohraniční kontroly.⁶ Tyto praxe místní realizovali díky tomu, že disponovali specifickým *pohraničním kapitálem* získaným každodenní interakcí s fungováním prostoru při hranici a její infrastrukturou. Identifikoval jsem mezi nimi zejména a) *znalosti místa*, tedy lokální geografie; b) *znalosti časových rámců fungování hranice*, tj. silných a slabých míst kontroly na hranici; c) *osobní znalost aktérů pohraniční kontroly* neboli „kdo-kdy-kde“; a v neposlední řadě d) *historickou zkušenost* získanou předchozími fázemi posilování hranice. Neformální přechody hranic mimo oficiální přechod tak jsou možné jen díky dobré lokální znalosti souvislostí toho, jak aparát hranice funguje (*border work*) a jaké procesy, situace a příležitosti to vytváří. Znalost (fungování) hranice a jejího aparátu uschopňovala moje respondenty jednat, situačně jim propůjčila moc. Podobná zjištění stran schopnosti podvrtně jednat směrem ke státní moci a hranicím zachytil již Jakub Grygar (2016).

Příklad nutnosti znalosti míst při hranici, tj. lokální pohraniční geografie a krajiny, vyplývá z následující ukázky z rozhovoru, který se vztahuje k tajným setkáním Sodoměřičanů a Skaličanů v jedné z obou obcí během největších hraničních uzavírek a nejprísnějších protipandemických nařízení. Znalost příhraničního terénu, který pojmám jako mnohovrstevnatou konstrukci, vytvořenou místními praktikami formování místa ve vztahu k mocenským trajektoriím jiného než lokálního měřítka (Sandberg, 2016), představovala klíčovou dispozici pohraničního obyvatelstva. Místní díky tomuto *pohraničnímu kapitálu* měli možnost hledat a nacházet vlastní cesty (místní hovořili o *cestičkách, chodníčkách nebo skulinkách*), jak znemožnění návštěv příbuzných překonat. Z uvedené výpovědi vyplývá, že místní věděli, jak znalost pohraničního prostoru využít.

Ovlivnilo nám to ten život dost, ale zase, věděli jsme se v tom nějak pohybovat, jako lidi tady znají chodníčky mimo, zelená hranice a podobně, takže kdo chtěl, tak se jakože tajně potkal [s příbuznými na hranici nebo za hranicí, pozn. autor]. Ale měli jsme prostě strach, bylo hodně nervů, jestli jsou rodiče v pořádku, jestli se s někým nestýkají, jestli jsou doma a mají, co potřebují. (Rozhovor 2)

Neméně důležitým předpokladem praxe podrytí hranice byla znalost *časových rámců hranice*, aktérů hraničního režimu a kontrolního aparátu (pohraniční a cizinecké policie). Následující ukázka skrze zachycenou anekdotu převážení prádla ilustruje, jak bylo důležité znát proces fungování hranice, tedy toho, „kdo-kdy-kde“ na hranici hlídá a vykonává kontrolu.

⁶ Tajné přechody jsem zachytil během výzkumu v blízkosti česko-slovenských hraničních přechodů i jinde – např. v Makově, na Bílé-Konečné a Starých Hamrech. Z toho usuzuji, že šlo o rozšířený pohraniční jev.

Já jsem dělal v prádelně, tak já jsem vozil i nemocniční prádlo do Skalice. A když jsme jako potřebovali jet s manželkou do Skalice za rodiči jejími, tak jsem si vzal prádelní auto, měl jsem tam jednu klec s prádlem, tak jsme přejížděli a pustili nás, i když se už normálně nedalo tehdy, jen ta kritická zaměstnání mohla⁷ (...) a jako ani jsme doklady a nic neukazovali, si mysleli, že jsme z nemocnice. Tak se to jako dělalo, trochu vždycky zneužívalo jako, ale fungovalo to. Jako takové byly tyto covidové (...) covidová situace, no, jako to bylo ze začátku takové tvrdší, ale pak jsi vymyslel, jak na to. (...) Když už tě na hranici znali, tě i pustili. Jednou mi Slovák [tj. slovenská kontrola, pozn. autor] říká: „V žádném případě to nemůžete vozit.“ (...) A já říkám: „Víte co, chlapi, vy končíte o šesti, já si dám doma kafe a já to přivezu u druhé směny.“ A také jsem to přivezl u druhé směny, takže říkám, záleží, kdo tam stál a seděl [smích]. (Rozhovor 3)

Uvedené pasáže z rozhovoru s místním mužem demonstrují rovněž další okolnosti a charakteristiky praktik podřívání nebo odmítání hranic a hraničních kontrol zavedených za covidu. Např. z nich vyplývá, že některé přestupky a ilegální praktiky byly realizovány vědomě, a to i přes riziko vysoké pokuty za porušení karanténních opatření. Překračování hranic tajnými *cestičkami* bylo v lokalitách při hranici veřejným tajemstvím, které všichni od starosty počínaje po samotné příslušníky aparátu hraniční kontroly konče znali. Důvody ignorace či záměrného přehlížení vězí ve faktu, že překročení hranice mimo oficiální přechody není nikdy možné mít pod kontrolou. Protože to místní věděli, bez větších obav si navzájem dávali tipy a rady, kdy a kudy hranici přecházet. Tento jejich *pohraniční kapitál* byl devalvován vždy až v momentech, kdy došlo ke zmírnění protipandemických opatření a opačně – jeho hodnota narůstala dalším ohrožením s příchodem druhé, třetí a čtvrté vlny pandemie. Nutno dodat, že obejtí stanoviště kontroly zřízené na dvou přístupových cestách ze Sodoměřic do Skalice nebylo logisticky nijak obtížné a „stačilo“ využít kterékoli jiné než asfaltové cesty, na které stály policejní hlídky. Risk potrestání peněžitým trestem nebyl z pohledu informátorů natolik velký, aby je od využívání *skulinek* hranice odradil.

Aspektem příběhů o tajných návštěvách Skalice zejména za příbuznými jsou některé identifikované představy o česko-slovenské hranici. Připomínají nám zejména fakt, že pro „zelenou hranici“ bez kontrolní hraniční infrastruktury (drátů, pásů termovize, dronů a mobilních pohraničních hlídek⁸) je právě porozita jejím implicitním znakem. Hranice totiž fungují jako „polopropustné membrány“ s mnohými *skulinkami*, ne jako nepřekročitelné zdi. Tím se hranice jako „přirozená“ překážka mobility nutně stává objektem kreativních postupů, jimiž je v důsledku podřívána.

⁷ Tj. zaměstnanci pracující v oborech kritické infrastruktury. V managementu protipandemických opatření těmito zaměstnancům byla za splnění podmínek (v různých etapách vývoje např. povinné testy, očkování apod.) přeshraniční mobilita, podobně jako pendlerům, povolena.

⁸ To vše jsme měli možnost pozorovat na vnější schengenské hranici slovensko-ukrajinské, která je rovněž předmětem tohoto výzkumného projektu (viz též Zaitseva-Chipak, 2025).

Vyprávění o pohraničním vzdoru byla dále doprovázena specifickým humorem, ironií a hrdostí na to, jak se daří stát a jeho projevy kontroly takříkajíc přechytračit. Tyto formy *optimalizace hranice ze spodu* proto chápu jako projev *švejkování*, tj. takové praxe podrývání hranice, kdy je aktéry pohraničního života využito znalostí a důvtipu za účelem obejít autoritu a kontroly státu. Na rozdíl od Wastella et al. (2010), kteří švejkování vnímají jako pasivní odpor, ho já vnímám jako jednoznačně aktivní projev vzdoru, který v sobě skrývá aspekt kreativity a ironie.

Ono ty hranice něco jako vyžadují, jsou nějaké jako zákony, ale vlastně zároveň lidi většinou vždycky najdou nějaký způsob, jak se to dá... jako najdou skulinky... Český člověk je špekulant de facto, jako každý člověk je špekulant, každý se snaží, by se to nějak udělalo, protože to nebylo normální jako zavřít to, a když to nešlo normální cestou, tak se to dělalo takovou cestou. (Rozhovor 4)

Setkání a srazy na hranicích aneb „Sejdeme se u čáry!“

Ti, co nechtěli riskovat pokuty porušením nařízení o vstupu do sousední země, brzy vymysleli vlastní způsob, jak se se svými příbuznými nebo kamarády setkat – začali organizovat srazy na čáře, na tzv. staré silnici spojující Sudoměřice a Skalice. Dokonce se začalo nově říkat „*sejdeme se u čáry*“. Z rozhovorů není přesně jasné, od kdy k těmto setkáním obyvatel z obou stran hranice docházelo, ale víme, že tomu bylo hned poté, co zde pohraniční policie instalovala doprostřed cesty betonové zátarasy a květináče. Právě ty jsou v rozhovorech o setkání zmiňovány. V příbězích například děti ze Sudoměřic chodily k hraničním kamenům, aby se viděly s prarodiči žijícími ve Skalici, a naopak. Setkání na čáře představují touhu a potřebu se setkávat se Skalici, resp. známými a příbuznými ze Skalice. Další setkání probíhala za obcí při vodní nádrži Mlýnky.

Museli jsme se potkávat na Mlýnkách, přes přehradu jde hranice zelená, tak tam jsme jim šli ukázat moji dceru malou vlastně, že aby viděli vnučku. Takže jako úplně absurdní situace vznikly... (Rozhovor 1)

Motiv potřeby být nablízku svým rodinným příbuzným z druhé strany hranice byl tím nejvíce artikulovaným. Zračí se v něm silná rodinná pouta a vztahy, které nucenou sociální distancí emotivně akcelerovaly strach a obavy o blízké – zda jsou v pořádku a v bezpečí, zda mají zajištěny základní potřeby (možnost nákupu potravin apod.), zda mají ochranné prostředky (roušky, dezinfekci) nebo základní léky. Afektivní vzpomínky vyvolalo vyprávění o setkáních na čáře např. u paní Evy, která připomíná tragičnost a bezútěšnost tohoto období.

Před třema rokama měl manžel pohřeb... A tehdy se zavřely hranice. A teď se ptal po těch děčkách, chtěl jich vidět [ještě před smrtí, pozn. autor]. A představte si, že

oni sem nesměli jít. To se mně zdálo úplně to nejhorší, co bylo. Protože tam máme dvě vnučky, jako dcera a zeť prostě nemohli sem jít, vůbec. (...) Tak my jsme v dubnu s dcerou narozené, tak jsme si šly přát na hranice, na zátarase. Tam nám to bylo umožněné. A oni už nás aj znali, já říkám – on by tak chtěl vidět tu vnučku! Potom ten jeden policajt říká: „Tak paní, my jedeme do Valtic...“ A já říkám: „No a co...?“ „Říkám vám, že jedeme do Valtic..., za chvíli odjíždíme...“⁹ Tak ta vnučka se... tak ona ho chuďa aspoň teda viděla týden před tou smrtí. (Rozhovor 1)

Solidární sdílení jídla na hranici

Další rozpoznanou praxí adaptace místních bylo sdílení jídla. Jeden z respondentů uvedl, že si na hranici rodinní příslušníci z obou stran předávali potraviny nebo větší porce navařeného jídla v hrnci. Důvodem byla nejistota dalšího vývoje (tímto se chtěli alespoň připravit na pár dalších dnů), dále potom obava, aby starší lidé nemuseli chodit tolik ven a čelit tak nebezpečí nákazy, a v některých případech také to, že někteří členové rodiny byli zkrátka zvyklí jíst jídlo připravené specifickým způsobem. Zajištění si tohoto jídla i v časech ohrožení a krize tak je možné vnímat jako snahu touto praktikou zajistit kontinuitu, zachovat „normál“ spojený s jistotou v „nenormální době“. Svědky *kreativní adaptace* a potravinové solidarity mezi lidmi v pohraničí byli také Eeva-Kaisa Prokkola a Juha Ridanpää (2022, s. 453), kteří během svého výzkumu na švédsko-finské hranici zachycují událost, kdy lidé kupovali specifické potraviny pro své sousedy a předávali je přes hranici. Zdá se, že tedy nešlo o něco zcela výjimečného. Svědčí to mimo jiné o tom, že „lidé si mohou vytvořit a najít nové kreativní způsoby, jak se vyrovnat s environmentálními, sociálními a ekonomickými změnami na hranicích“ (Andersen a Prokkola, 2022, s. 6)

Znalost právního rámce

Specifickým projevem pohraničního vzdoru nebo odporu proti omezením přeshraniční mobility je „lidové právní povědomí“ vázané k (i)legalitě překročení hranice v čase pandemie, získávané vzájemným informováním se telefonicky nebo ve skupině na sociální síti. Rozumím jím specifickou lokální znalost zformovanou snahou místních obyvatel vybavit se argumenty, kterými bylo možné konfrontovat aktéry pohraniční kontroly.

Tehdy za mnou chodilo dost lidí z dědiny, co potřebovali všelijaké papíry do práce, tak chodili za mnou, jestli tohle jim bude stačit a toto a jak obejít ten systém a prostě. Tak jsem jim pomáhal, co si mají nachystat, aby se dostali do práce. Za mnou chodily ženské nešťastné v neděli večer, že ve zprávách cosi bylo a ony nevědí, jestli se

⁹ Hraniční kontrola tímto dala signál, že za chvíli hranici opustí a v ten moment se mohla dcera respondentky dostat za svým dědečkem, aby se s ním naposledy rozloučila.

v pondělí dostanou do práce. Tak jsem jim nachystal nějaké věci, co jsem věděl a co mají říkat těm policajtům, aby je určitě pustili. Když vlastně se člověk pídil dál – na základě jakého zákona, že to je protiústavní, že to je proti lidským právům, tak to jenom [policajti] kroutili ramenama a – „my máme takovéto nařízení...“ „Tak ukažte mi ten rozkaz!“ „Nemám, to mi telefonoval šéf...“ „Tak vy máte nějaký rozkaz, který je na papíře, je tam číslo rozkazu, anebo je to prostě jenom, že vám šéf poví: běž za někým a buzeruj ho?“ Problém velký byl, že ze dne na den se postavili na hranici a lidi, který pracují v té Skalici, se neměli jak dostat do práce. Nikdo jim nic neřekl, prostě nic. Nemělo to oporu v zákoně, v ničem, jo? (Rozhovor 4)

Marian, organizátor jedné z demonstrací na hranici a autor citovaných pasáží, do popředí staví jeden z motivů, který místní provokoval k akci proti uzavřeným hranicím, a sice špatnou komunikaci (resp. nekomunikaci) ze strany státních složek, takže obyvatelé pohraničí se nemohli na nic připravit. Zároveň akcentuje dělící linii mezi „elitou“ a „obyčejnými lidmi“, která reakce na shora zaváděná proticovidová nařízení na hranicích vždy doprovázela. Výpověď rovněž zrcadlí praxi přerámování interpretace práva na proticovidové restriktce na hranici – zatímco státní moc ze své pozice sankcionovala porušování nařízení a zákazů (porušení karantény, přechod hranice, absence platného testu, očkování apod.), místní zpochybňovali samotnou zákonnost a ústavnost daných nařízení.¹⁰

Protestní happeningy a demonstrace jako způsob pohraniční sebeorganizace

Kromě výše zmíněných praxí, které se vykonávaly individuálně a neorganizovaně, jsem identifikoval rovněž aktivity kolektivní a organizované. Řada obyvatel Sudoměřic se zapojila do organizace několika demonstrací a happeningů proti uzavření hranice, kterých se na místním přechodu do Skalice¹¹, ale i několika dalších v okolí jako Holíč–Hodonín a Břeclav–Kúty konalo hned několik za vzájemné koordinace přes sociální sítě. Místní tímto organizovaným kolektivním aktem vzdoru chtěli vyjádřit pocit nespravedlnosti, absurdnosti¹², ale i obav o své blízké, které nemohli navštívit. Předpokladem protestů v Sudoměřicích byly podobné jako v jiných případech evropských pohraničních regionů (Lois et al., 2022) velmi rozšířené přeshraniční příbuzenské vazby, hmotné i nehmotné majetky a zaměstnání na druhé straně hranice.

¹⁰ Přestože rétorický důraz na lidská práva a jejich údajné porušování ze strany státní moci při omezeních pohybu obyvatel je charakteristický obecně i pro „antivax scénu“, účastníci demonstrací i jejich organizátoři z řad respondentů se od ní explicitně distancovali a své motivace projevů nesouhlasu s nařízeními vnímali jen v kontextu omezení nebo zákazu přeshraniční mobility (návštěvy svých rodinných příbuzných a zaměstnání na Slovensku).

¹¹ Přechod leží v těsné blízkosti obce na silnici I. třídy I/70, kterou Sudoměřičané nazývají jako *nová* cesta. Kromě tohoto oficiálního přechodu existuje mezi oběma obcemi ještě jedna spojnice – menší, tzv. *stará* cesta, vedoucí ze Sudoměřic do Skalice podél stromové aleje.

¹² „To šlo do absurda úplně, to byl Absurdistán, to nemělo nic s nějakou normalitou společné absolutně, to bylo neřízené, nikdo nevěděl, co má dělat.“ (Rozhovor 5)

První protest proti uzavřeným hranicím se konal 1. května 2020 a účastnilo se ho 250 lidí, z naprosté většiny obyvatel Sudoměřic a Skalice (Haghofer, 2020).

Protest jsme dělali na obchvatu, kde se sepsala petice, to bylo v rámci celé republiky vlastně aktivita. Tam tehdy přišlo z obou stran strašně moc lidí, tam jsme i uzavřeli hranici, že jsme nepouštěli a blokovali všechny auta, takže tehdy nadávali i šoféři. A čeští policajti to zase přijali s takovým nadhledem, úplně v pohodě, nikdo nevyhrožoval. Slováci začali hned vyhrožováním: „Nedělejte to, nebo můžete dostat pokutu až 20 tisíc euro.“ A Češi prostě řekli: OK... (Rozhovor 4)

Emotivní transparenty s nápisy jako „*Máme tam rodiny a práci!*“, „*Pusťte mě k babičce!*“ nebo „*Naše rodiny nerozdělíte!*“ zdůrazňovaly nejdůležitější motiv účasti protestujících – znemožnění návštěv rodinných příbuzných a zároveň strach o své blízké. Tento *afektivní motiv* touhy být spolu přitom šel proti skutečnosti, že osobní sociální interakce a kontakt byly jednou z klíčových podmínek šíření covidu-19. Toto ovšem protestující nebrali na zřetel, když bez ohledu na potenciální akceleraci šíření covidu požadovali od vlády otevření hranice bez omezení pro obyvatele všech pohraničních obcí. Kromě tohoto motivu syceného emocemi strachu a obav o příbuzné lze z transparentů i výpovědí účastníků demonstrace vyčíst ještě neméně důležitý motiv ekonomický. Během tohoto protestu se na hranici podepisovala petice za „odstranění diskriminačních opatření“. Ta měla spočívat v nutnosti testování se, kdykoli chtěl člověk překročit hranici a navštívit Skalici. Problémem pro místní ovšem bylo, že testovací stanoviště v prvních dvou měsících od vyhlášení výjimečného stavu fungovala pouze v Brně a Znojmě, tedy městech vzdálených přes hodinu jízdy autem.

Testy, platit furt něco, to jako, to byl děs, to byla hrozná otrava. Manželka, ta jezdila za rodinou denně, takže tam se musela vytírat, furt dělat testy, takže... To bylo hrozné, to si myslím, že to bylo nejhorší období. (Rozhovor 3)

Pocit absurdity a poukazování na „nenormalitu“, kdy Sudoměřičané a obecně pohraniční obyvatelstvo nemohli navštívit své příbuzné přes hranici, místní jen utvrdil v jejich převládajícím názoru, že „elitářské centrum“ prosazuje jen takovou politiku, ze které benefituje pouze ono samo na úkor periferních oblastí včetně pohraničí, které ho vůbec nezajímá. K podobnému hloubení příkopů mezi pomyslným centrem a periferií/okrajem v souvislosti s proticovidovými nařízeními na hranicích přitom docházelo i v jiných pohraničních oblastech Evropy (srov. Jańczak, 2020; Tarvet a Klatt, 2023).

Chtěli sme ukázat, že co se tu děje, jak to zasahuje do tych rodin, že to rozhodnutí z Prahy, jak se tu má žít... jako chvilku by šlo to zvládat, ale bylo to prostě absurdní... Češi aj Slováci, my toho hodně snášíme, necháváme na sobě rubat, ale tomu jsme chtěli říct ne! Ze začátku jsme všichni měli strach – choroba, lidi umírali, ale potom to vyústilo do toho jim dát vědět, že už je toho moc. (Rozhovor 4)

Když Slovensko zpřísnilo hraniční režim v souvislosti s šířením nakažlivější koronavirové mutace delta a uzavřelo menší hraniční přechody s Českem (a vice versa), Sodoměřičané i Skaličané se rozhodli podruhé vyjádřit svůj nesouhlas protestním happeningem blokády dopravy na vedlejší cestě z obce do Skalice. Sešli se prostřednictvím koordinace ve facebookové skupině *Enem pre nás* 6. července 2021.

To jsme dělali u těch zábran, u těch betonových barikád na té staré cestě, to bylo vlastně jako takový happening, kde jsme natahali na ty zátarasy betonové ostnatý drát a lidi tam mohli připínat odkazy na ten ostnatý drát. Byly tam i takové vzkazy, že „už půl roku jsem neviděla mou rodinu“, „mé vnučky a já chci jít za babičkou“, a prostě takové jakože smutné věci. A bylo to úplně ad absurdum, že policajti o tom věděli, ale vyhrožovali mi, že dostanu pokutu 16 tisíc euro a každý, kdo tam bude vyfocený a bude rozpoznáný na fotce, tak dostane 1800 euro nebo kolik pokutu. Bylo to takové jakože smutné a absurdní zároveň. Samozřejmě betony začaly objíždět i auta i cyklisti, potom časem už tam byly vyježděné cestičky, tak vždycky se jenom nasypala fůra hlíny do té cesty, kde to bylo vyježděné, aby tam to auto neprošlo, ale ty cyklisti a pěší projížděli. (Rozhovor 4)

Hlavním požadavkem protestujících bylo zavedení *malého pohraničního styku*, tj. toho, aby obyvatelé žijící v určené blízkosti od hranice byli z hraničních proticovidových restrikcí (platný test, očkování, případně nástup do karantény apod.) vyňati. Strategií a taktikou, jak se místní snažili získat pozornost širší veřejnosti, což mělo dodat jejich hlasu na síle a přispět tak k nátlaku na politickou reprezentaci zrušit zavedená omezení na hranici, byla spolupráce s médii. Organizátoři protestů o akci proto dopředu informovali novináře. Toto vědomé využití médií či následně publikovaných zpráv a fotografií z protestů na hranici na sociálních sítích pro artikulaci jejich protestního hlasu pojmám jako strategii *apropriace hranice*. Její podstatou bylo mediálně vděčný potenciál protestů a fascinaci hranicí živou „spektáklem hranice“ (De Genova, 2013) využít k akcentaci vlastních problémů spojených s omezeními na hranici pro každodenní život. Apropraci hranice rozumím takovou strategií deperiferalizace, která z vlastní okrajovosti/periferiality připsané centrem činí politický zdroj (Pfoser, 2018), když autoritu vlastní centru a hranici obrací k jejich oslabení prostřednictvím amplifikace kritických hlasů na přehlíženém „okraji“. Podobným způsobem jsou například migranti schopni vzdorovat nebo využívat restriktivní (proti)migrační politiky (Benedikt, 2024).

My jsme tam pozvali vlastně i novináře – šlo o to, aby se to medializovalo, aby vlastně ty politici přemýšleli právě, že na nás tu při tej hranici zapomněli... My jsme všude připomínali aj ten malý pohraniční styk, že prostě tady musí brát v úvahu tu specifičnost tady toho regionu, který tady je, že nemůžou srovnávat to s česko-polskou hranicí, německo-polskou, že tady to je doopravdy něco jiné. A trochu i nakopnout ty lidi, jako že se nemusí bát jako. (Rozhovor 5)

Organizátoři happeningu ve svých vzkazech médiím zdůrazňovali zejména historicky a kulturně unikátní vzájemné přeshraniční vztahy a příbuzenské vazby překračující po generace hranici, jako by vůbec neexistovala. Bulvární noviny lokální situaci a požadavky místních nepřekvapivě ještě více vyhrocovaly (Pro vládu jsme přehlížený odpad, 2020), když zveřejnily emotivně laděné kritické vzkazy směřované politické elitě ve vzdálené Praze:

Jak je možné, že můžeme bez testu na koronavirus cestovat 400 kilometrů do Prahy? Proč zároveň nemůžeme cestovat 5 km za hranice Slovenska, kde je nakaženost mnohem menší? Proč máme být zavření v kleci, když v našem okrese je jen deset nakažených a osm se již dávno vyléčilo? Proč vláda zcela odstavila a likviduje životy rodin z příhraničí?

Diskuse a závěr: švejkování jako optimalizace hranice ze spodu

Elbel s Kopečkem (2022) zdůrazňují, že někteří obyvatelé prožívali uzavření hranic v důsledku pandemie jako existenční hrozbu. Můj výzkum ukazuje, že jde jen o část reality – pocit ohrožení mnohé z mých respondentů (paradoxně) motivoval doslova k hledání cest být na blízku svým příbuzným na druhé straně hranice nebo aktivizoval k účasti na veřejných protestech. Setkávala se zde tak protichůdná snaha být v bezpečí a zároveň starost, péče a strach o své blízké žijící přes hranici. Spontánní nebo organizovanější shromáždění proti uzavřeným hranicím byla zaznamenána na více pohraničních místech v Evropě (Elbel a Kopeček, 2022; Jańczak, 2020; Kajta a Opiłowska, 2021, 2022; Kriesi a Oana, 2023; Renner et al., 2022), přičemž jejich účastníci vnímali pohraniční region jako svůj domov z obou stran hranice.¹³ Zde prezentovaný příklad Sudoměřic proto nepředstavuje výjimku z pravidla, ale doklad, že stejně jako jinde i obyvatelé česko-slovenského pomezí artikulovali svůj nesouhlas s hraničními omezeními veřejně a organizovaně.

Politické hranice utváří hranice sociální a kulturní, to ovšem nevylučuje, že pohraničí coby teritoriální okraj státu se nemůže za některých okolností stát prostorem, kdy jsou hranice rozrušovány takovými formami přináležení a identifikace (ekonomické, kulturní a sociální vazby), které nekopírují v mapách zakreslenou státní linii a v důsledku tak moc národního státu rozrušují (Grygar, 2013). Jak jsem se snažil ukázat, pohraničí je prostorem protichůdných sil a příklad Sudoměřičanů ilustruje, že právě přeshraniční přináležitost skrze rodinné/příbuzenské vazby byla natolik silným motivem, že je přivedla k projevům rozrušování autority vlastního státu vytvářením vlastních subjektivit a forem solidarity překračujících rámec národního státu. V návaznosti na *polysemický* charakter hranic (Balibar, 2002) proto tvrdím, že stát je pouze jedním z více zahrnutých aktérů schopných na hranici jednat. Ty ostatní – zejména pak samotné obyvatele

¹³ Např. Böhm (2021) i Elbel a Kopeček (2022) zmiňují, jak obyvatelé Českého Těšína/Cieszyna (zejména přeshraniční dojíždějící) v rozděleném městě spolu s podporou starostů z obou stran hranice zorganizovali tichý protest na hraničním mostě.

příhraničí – bychom neměli přehlížet. Ochudili bychom se totiž o důležitou perspektivu hranic „ze zpodu“, o možnost vidět oslabenou a „denaturalizovanou“ hranici jako výsledek motivací těch, kterým přímo zasahuje do života.

Hranice se sice staly v časech pandemie mocným nástrojem kontroly pohybu, na druhou stranu, jak v tomto textu ukazují, prostor hranic generuje také „zpětný chod“ v podobě hledání cest a možností, jak se dopadům státních nařízení vyhnout. Tato perspektiva mi umožnila zviditelnit slabiny a křehkost státu a místní chápat jako „experty“ schopné reagovat, měnit strategie a přizpůsobovat se (Lois et al., 2022, s. 55). Ve svém zaměření se na projevy vzdoru jsem se inspiroval v myšlence, že z pozice státu je sice hranice využívána jako nástroj vhodný pro kontrolu nejistoty generované zvenčí, obyvatelé pohraničí ji ale vnímají a praktikují jako „prostor příležitosti“ (Lois et al., 2022, s. 65) nebo „prostor alternativních subjektivit a agency“ (Lois et al., 2022, s. 56). Hranice potom může být „materiálním a symbolickým zdrojem pro místní populace, které ji ve svém každodenním životě znovu vynalézají“ (Lois et al., 2022, s. 62).

Grygar s odkazem na Bachtinovo studium karnevalu vyvozuje, že subverze není jen o podřívání moci, ale také o vytváření prostoru pro to, co nemohlo být řečeno dříve. I když subverze může posílit to, na co útočí, také zpochybňuje autoritu, čímž umožňuje myslitelnost alternativ (Grygar, 2013, s. 565). Mám za to, že toto platí rovněž pro identifikované praxe vzdoru Sudoměřičanů, kteří hranice reappropriovali do podoby místa možností. Zároveň se ale domnívám, že místní tato prodělaná zkušenost reálně posílila. Identifikované projevy vzdoru proto navíc koncipuji i jako zdroj odolnosti místních. „Odolnost populace žijící v pohraničí umožnila překonat uzavření hranic.“ (Lois et al., 2022, s. 64) Tvrdím proto, že moc hranice, potažmo státu může být reappropriována místními do té míry, že se stává zdrojem jejich posílení (srov. Lois et al., 2022, s. 64). Jako by místní-Sudoměřičané přetvořili hranici do podoby „společného dobra“, kdy je hranice uchopena jako entita „umožňující“, ne „ochraňující“ (Lois et al., 2022, s. 65).

Ve svém příspěvku proto spojuji okolnost posílení protipandemických hraničních kontrol s adaptačními reakcemi obyvatel pohraničí. Mám za to, že akcelerační praxí, které uchopuji jako „švejkovskou“ vynalézavost vedoucí k posilování lokální komunity, nabízí dosud opomíjený pohled na státní hranici v časech covidové krize. Hranice se tak v duchu své mnohosti/mnohoznačnosti stala zdrojem odolnosti těch, které vyprovokovala k jednání a hledání řešení situace znemožnění osobních kontaktů s členy rodiny na druhé straně hranice.

Využití dědictví lokálních znalostí nebo paměti pro potřeby adaptace na uzavřené hranice či hledání řešení, jak restrikce obejít, se na příkladu španělsko-portugalské hranice věnuje Lois et al. (2022). Autoři tyto způsoby označují jako „kreativní odpor“ vůči rozhodnutím centrálních vlád. Projevy tohoto vzdoru pokládají za klíčové pro pochopení odolnosti obyvatel pohraničních oblastí v časech sanitární krize spojené se šířením covidu-19. S touto interpretací souhlasím a v tomto textu identifikované švejkování s tímto *kreativním odporem* ztotožňuji s tím rozdílem, že navrhuji mluvit spíše o *kreativní* či *vynalézavé adaptaci*. Lokální prostor při hranici se díky adaptačním schopnostem místních stal plynulým a ne-

přerušovaným prostorem (*smooth space*, Deleuze a Guattari, 1980/1987), který je tvořen zejména pohyby bez omezení.

Jsem si zároveň vědom některých limitů textu; přestože se výzkum realizoval hned v několika lokalitách na obou stranách hranice, opírám se zde pouze o data získaná v jedné české (moravské) lokalitě, a zohledňuji tak pouze jednu stranu hranice. Cílem totiž bylo představit užší výseč pohraničí, jejíž výhoda spočívá v možném hlubším a detailnějším vhledu do pohraniční každodennosti během pandemie covidu-19. Jde o první nutný krok k pochopení způsobů, jak pohraniční obyvatelstvo vyjednávalo hranici v době sanitární krize.

Globální pandemie covidu-19 upozornila hned na několik aspektů dnešního světa. Kromě toho, že připomněla význam globální propojenosti sítí a aktérů, zdůraznila také klíčovou hodnotu, kterou pro společnost představuje potřeba osobních kontaktů a rodinných vazeb. Když došlo k uzavření hranice a tím k výraznému zásahu do každodenních životů obyvatel pohraničí znemožněním návštěv příbuzných na druhé straně hranice, ukázala se ústředním motivem praxí vzdoru a nesouhlasu potřeba *být spolu*. Snahy o neformální překračování hranice mimo oficiální přechody a další projevy podřívání státní autority vynucované hraničním aparátem naznačují, že hranice svou pociťovanou přítomností akcelerují agency těch, jimž vstupují do cesty realizace vlastních aspirací, snů nebo nutných potřeb. Může jít o migrující se snahou utéct před nebezpečím nebo prekérními podmínkami pro život v zemi původu, ale též místní obyvatelstvo, které – jak jsem demonstroval v této studii – v krizových situacích vyjadřuje touhu být spolu, hranice nehranice. Hranice je tak zároveň *akcelerátorem* i *katalyzátorem* sociálních procesů a změny. Identifikované projevy vzdoru a nesouhlasu s oficiálními nařízeními určenými z centra přitom představují specifický registr *pohraničního know-how* čili znalostí a schopností, jež formují to, co označuji jako *pohraniční kapitál*. Ve světle toho tvrdím, že hranice v tomto případě sehrává roli místa vyjádření potřeb, aspirací a tužeb, a to zejména v momentech, kdy obyvatelstvo pohraničí bylo schopné svým jednáním hranici apropriovat pro vlastní potřeby. Touhou být spolu, tedy setkávat se s příbuznými nebo přáteli z druhé strany hranice i přes restriktivní nařízení na hranicích, totiž Sudoměřičané vyjadřovali, co je pro ně opravdu důležité a jak chtějí žít své životy i v budoucnosti. Vynalézavost aktů hraničního vzdoru a podřívání autority státu souvisí s faktem, že česko-slovenská hranice je spíše *místem průniků* než neproniknutelnou linií. Tyto skulinky a cestičky představují *trhliny* nejen sociomateriální infrastruktury hranice, ale v důsledku též ideologie národního státu založené na uplatňování suverénní moci v hranicemi vymezeném teritoriu. Příklad Sudoměřičanů hledajících cestičky a skulinky, jak být na česko-slovenské hranici spolu s příbuznými ze Skalice, může proto vést až k odmítání toho, jak stát ideologicky konstruuje sebe, potažmo hranice. Česko-slovenskou hranici z tohoto důvodu není možné vnímat pouze jako místo produkce suverénní moci, ale také jako „místo vzdoru“ (Brambilla a Jones, 2020, s. 289), a konečně též jako „místo možností“ (*locus of possibility*) (Laine, 2022, s. 182).

MICHAL PAVLÁSEK je vědeckým pracovníkem v Etnologickém ústavu AV ČR (Oddělení paměťových studií). Zaměřuje se na možnosti průniků paměťových, migračních a hraničních studií. Je autorem a spoluautorem knih, sborníků, studií, filmů a reportážních cyklů. ORCID: 0000-0003-2920-961X

Literatura

- Andersen, D. J. a Prokkola, E.-K. (2022). Introduction: Embedding borderlands resilience. In D. J. Andersen a E.-K. Prokkola (eds.), *Borderlands resilience: Transitions, adaptation and resistance at borders* (s. 1–18). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003131328-1>
- Balibar, É. (2002). What is a border? In *Politics and the Other Scene* (s. 75–86). Verso.
- Benedikt, S. (2024). Contested appropriations: Informal migrant settlements as ambiguous spaces beyond temporal borders. *Journal of International Migration and Integration*, 25(3), 1105–1131. <https://doi.org/10.1007/s12134-023-01112-x>
- Berdahl, D. (1999). *Where the world ended: Re-unification and identity in the German borderland*. University of California Press. <https://doi.org/10.1525/9780520921320>
- Böhm, H. (2021). The influence of the Covid-19 pandemic on Czech-Polish cross-border cooperation: From debordering to re-bordering? *Moravian Geographical Reports*, 29(2), 137–148. <https://doi.org/10.2478/mgr-2021-0007>
- Böhm, H. (2022). Challenges of pandemic-related border closures for everyday lives of Poles and Czechs in the divided town of Cieszyn/Český Těšín: Integrated functional space or reemergence of animosities? *Nationalities Papers*, 15(1), 130–144. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.51>
- Brambilla, C. (2015). Exploring the critical potential of the borderscapes concept. *Geopolitics*, 20(1), 14–34. <https://doi.org/10.1080/14650045.2014.884561>
- Brambilla, C. a Jones, R. (2020). Rethinking borders, violence, and conflict: From sovereign power to borderscapes as sites of struggles. *Environment and Planning D: Society and Space*, 38(2), 287–305. <https://doi.org/10.1177/0263775819856352>
- Brown, W. (2010). *Walled states, waning sovereignty*. Zone Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctv14gpj55>
- Brunet-Jailly, E. (2005). Theorizing borders: An interdisciplinary perspective. *Geopolitics*, 10(4), 633–649. <https://doi.org/10.1080/14650040500318449>
- Bruns, B. a Miggelbrink, J. (2011). *Subverting borders: Doing research on smuggling and small-scale trade*. VS Verlag. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-93273-6>
- De Genova, N. (2013). Spectacles of migrant 'illegality': The scene of exclusion, the obscene of inclusion. *Ethnic and Racial Studies*, 36(7), 1180–1198. <https://doi.org/10.1080/01419870.2013.783710>
- Deleixhe, M. (2018). Biopolitical sovereignty and borderlands. *Journal of Borderlands Studies*, 34(2), 1–16. <https://doi.org/10.1080/08865655.2017.1414623>
- Deleuze, G. a Guattari, F. (1987). *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*. University of Minnesota Press. (Pův. vyd. 1980)
- Elbel, O. (2024). The resurrection of borders inside of the Schengen area and its media representations. *Borders in Globalization Review*, 5(1), 101–112. <https://doi.org/10.18357/bigr51202421522>
- Elbel, O. a Kopeček, V. (2022). 'I thought that everyone perceived the situation similarly to me.' The Czech-Polish 'Cieszyn Silesia' region as a case of a polysemic border? *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 165, 145–168. <https://doi.org/10.1553/moegg164s145>

- Evans, J. a Jones, P. (2011). The walking interview: Methodology, mobility and place. *Applied Geography*, 31(2), 849–858. <https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2010.09.005>
- Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: Lectures at the Collège de France, 1977–78*. Palgrave Macmillan.
- Green, S. (2005). *Notes from the Balkans: Locating marginality and ambiguity on the Greek-Albanian border*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400884353>
- Grygar, J. (2005). Těšínská vánočka: Splétání lokálních a sociálních identifikací. *Slezský sborník*, 103(1), 29–57.
- Grygar, J., Čaněk, M., Synková, H. a Voldánová, I. (2009). Hrebenne/ Rava-Ruska: antropologie hranice live. *Cargo: časopis pro kulturní, sociální antropologii*, (1), 114–122.
- Grygar, J. (2005). Těšínská vánočka: Splétání lokálních a sociálních identifikací. *Slezský sborník*, 103(1), 29–57.
- Grygar, J. (2013). Nové příběhy dobrého vojáka Švejka. Podrývání státu a kulturní blízkost v ukrajinsko-polském pohraničí. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 49(4), 521–548. <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.4.02>
- Grygar, J. (2016). *Děvušky a cigarety: O hranicích, migraci a moci*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gubrium, E., Aasland, A., Lindskog, B. V., Arteaga, E. G. a Mikheev, I. (2024). 'It seemed like forever!' Shrinking spaces of conviviality at the border of Norway and Russia. *Journal of Borderlands Studies*, 1–20. <https://doi.org/10.1080/08865655.2024.2307608>
- Haghofer, I. (2020, 1. května). Dělíte rodiny, znělo u Sudoměřic. Proti uzavřeným hranicím protestovalo 250 lidí. *Břeclavský deník*. <https://brecravsky.denik.cz/z-regionu/protest-hranice-koronavirus-sudomerice.html>
- Hammerley, M. a Atkinson, P. (2019). *Ethnography: Principles in practice*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315146027>
- Henig, D. a Knight, D. (2023). Polycrisis: Prompts for an emerging worldview. *Anthropology Today*, 39(2). <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12793>
- Hranice dokořán. (2007, 20. prosince). *Deník*. https://www.denik.cz/z_domova/hranice_dokoran-schengen200712.html
- Hranice otevřeny. (2007, 21. prosince). *Hodonínský deník*. https://hodoninsky.denik.cz/zpravy_region/hranice_otevreno_20071221.html
- Jańczak, J. (2020). The German-Polish border, re-bordering and the pandemic: centers vs. peripheries? In P. Ulrich, N. Cyrus a A. Pilhofer (eds.), *Grenzen und Ordnungen in Bewegung in Zeiten der Corona-Krise. Analysen zu Region und Gesellschaft* (s. 17–19). Working Paper Series B/ORDERS IN MOTION Nr. 8. European University Viadrina. <http://hdl.handle.net/10593/25862>
- Johnson, C., Jones, R., Paasi, A., Amoore, L., Mountz, A., Salter, M. a Rumford, C. (2011). Interventions on rethinking 'the border' in border studies. *Political Geography*, 30(2), 61–69. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2011.01.002>
- Jones, R. a Johnson, C. (eds.). (2016). *Placing the border in everyday life*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315600659>
- Kajta, J. a Opiłowska, E. (2021). The impact of COVID-19 on structure and agency in a borderland: The case of two twin towns in Central Europe. *Journal of Borderlands Studies*, 37(4), 699–721. <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1996259>
- Kajta, J. a Opiłowska, E. (2022). Community response to rebordering politics: The case of two twin towns in Central Europe. *Nationalities Papers*, 51(6), 1319–1335. <https://doi.org/10.1017/nps.2022.15>
- Kasperek, B. a Speer, M. (2015, 9. září). *Of hope: Hungary and the long summer of migration*. Bordermonitoring.eu. <https://bordermonitoring.eu/ungarn/2015/09/of-hope-en>
- Keshavarz, M. a Khosravi, S. (eds.). 2022. *Seeing like a smuggler: Borders from below*. Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2rr3gn9>
- Keshavarz, M. (2024). Smuggling as a material critique of borders. *Geopolitics*, 29(4), 1143–1165. <https://doi.org/10.1080/14650045.2023.2268528>

- Konrad, V. (2020). Belongingness and borders. In J. W. Scott (ed.), *A research agenda for border studies* (s. 109–128). Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781788972741.00015>
- Kriesi, H. a Oana, I.-E. (2023). Protest in unlikely times: Dynamics of collective mobilization in Europe during the COVID-19 crisis. *Journal of European Public Policy*, 30(4), 740–765. <https://doi.org/10.1080/13501763.2022.2140819>
- Kuus, M. (2008). Švejkian geopolitics: Subversive obedience in Central Europe. *Geopolitics*, 12(3), 257–277. <https://doi.org/10.1080/14650040801991506>
- Lagios, T., Lekka, V. a Panoutsopoulos, G. (2018). *Borders, bodies and narratives of crisis in Europe*. Palgrave Pivot. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-75586-1>
- Laine, J. P. (2022). Epilogue: Borderland resilience: Thriving in adversity? In D. J. Andersen a E.-K. Prokkola (eds.), *Borderlands resilience: Transitions, adaptation and resistance at borders* (s. 182–192). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003131328-15>
- Lois, M., Cairo, H. a de las Heras, G. (2022). Politics of resilience... politics of borders? Heritage memory and social relations in the Spanish-Portuguese border. In D. J. Andersen a E. K. Prokkola (eds.), *Borderlands resilience: Transitions, adaptation, and resistance at borders* (s. 54–70). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003131328-5>
- Medeiros, E., Ramírez, M. G., Ocskay, G. a Peyrony, J. (2021). Covidfencing effects on cross-border deterritorialism: The case of Europe. *European Planning Studies*, 29(5), 962–982. <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1818185>
- Mezzadra, S. a Neilson, B. (2013). *Borders as method, or, the multiplication of labor*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1131cvw>
- Müller, K. B., Fráně, L., Fleissner, K. a Kný, D. (2021). *Aktivní hranice v Evropě. Identita a kolektivní paměť v přeshraničním prostoru*. Filosofický ústav AV ČR, Europeana Pragensia.
- Paasi, A. (2005). Generations and the ‘development’ of border studies. *Geopolitics*, 10(4), 663–671. <https://doi.org/10.1080/14650040500318563>
- Paasi, A. (2011). Borders, theory and the challenge of relational thinking. *Political Geography*, 30, 62–63.
- Parker, N. a Vaughan-Williams, N. (2012). Critical border studies: Broadening and deepening the ‘lines in the sand’ agenda. *Geopolitics*, 17(4), 727–733. <https://doi.org/10.1080/14650045.2012.706111>
- Pfoser, A. (2018). Narratives of peripheralisation: Place, agency and generational cohorts in post-industrial Estonia. *European Urban and Regional Studies*, 25(4), 391–404. <https://doi.org/10.1177/0969776417711215>
- Popelková, K. a Vrzgulová, M. (2014). Zabudnite na Sabotov! Ľudia na novej štátnej hranici – každodenný život a politika. In *Česko-slovenská historická ročenka 2013* (s. 121–141). Academicus/Veda.
- Pro vládu jsme přehlížený odpad: Lidé z příhraničí živoří, nemohou za rodinou ani do práce. (2020, 16. května). *Blesk*. <https://www.blesk.cz/clanek/regiony-brno-brnane/643637/pro-vladu-jsme-prehlizeny-odpad-lide-z-prihranici-zivori-nemohou-za-rodinou-ani-do-prace.html>
- Prokkola, E.-K. a Ridanpää, J. (2022). Changing COVID-19 border restrictions and borderland resilience: The Finnish-Swedish border case. In *COVID-19 and a world of ad hoc geographies* (s. 451–466). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94350-9_27
- Renner, N., J. Miggelbrink, K. Beurskens a A. Zitterbart. (2022). Schengen Borders as Lines That Continue to Separate? Media Representations of Pandemic Dimensions of Insecurity in Eastern German Border Regions to Poland. *Journal of Borderlands Studies*, 1–22. <https://doi.org/10.1080/08865655.2022.2039265>
- Rychlíková, M. (1999). Důsledky rozdělení Československa na život obyvatelstva moravsko-slovenského pomezí. *Lidé města: Revue pro etnologii, antropologii a etnologii komunikace*. <https://doi.org/10.14712/12128112.3964>

- Sandberg, M. (2016). Restructuring locality: Practice, identity and place-making on the German-Polish border. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 23(1), 66–83. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2015.1016523>
- Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.
- Schengen u Sudoměřic vitali s púldenním předstihem. (2007, 20. prosince). *Novinky*. <https://www.novinky.cz/clanek/domaci-schengen-u-sudomeric-vitali-s-puldennim-predstihem-40180489>
- Sohn, C. (2016). Navigating borders' multiplicity: the critical potential of assemblage. *Area*, 48(2), 183–189, <https://doi.org/10.1111/area.12248>
- Sohn, C. (2020). Borders as resources: Towards a centring of the concept. In J. Elbert Decker, D. Winchok a D. Dylan (eds.), *Borderlands and liminal subjects: Transgressing the limits in philosophy and literature* (s. 151–168). Palgrave Macmillan.
- Spalová, B. a Grygar, J. (2006). *Anthropology at borders: Power, culture, memories*. Multicultural Center Prague.
- Spěvák, P. (2022a, 15. listopadu). Přeplovou řeku, ale marně. Pak migranty blízko Břeclavska vrátí do tábora. *Břeclavský deník*. https://breclavsky.denik.cz/zpravy_region/migranti-kuty-slovensko-20221114.html
- Spěvák, P. (2022b, 11. listopadu). Uprchlíky tábor blízko hranic jižní Moravy: vysílení migranti, stany i kamery. *Hodonínský deník*. <https://hodoninsky.denik.cz/zpravy-ze-sveta/utecenecky-tabor-kuty.html>
- Spěvák, P. (2022c, 1. září). Chytají přes sto denně. Vlnu migrantů Českem žene situace v Turecku. *Deník*. <https://www.denik.cz/krimi/vlna-migrantu-v-cesku.html>
- Střihání drátů a řezání závor. Před deseti lety Česko vstoupilo do Schengenu a hranice zmizely. (2007, 21. prosince). ČT 24. <https://ct24.ceskatelevize.cz/clanek/domaci/strihani-dratu-a-rezani-zavor-pred-deseti-lety-cesko-vstoupilo-do-schengenu-a-hranice-zmizely-86815>
- Tarvet, R. a Klatt, M. (2023). The impact of the corona crisis on borderland living in the Danish-German border region with a special focus on the two national minorities. *National Identities*, 25(1), 35–52. <https://doi.org/10.1080/14608944.2021.1938522>
- Turek, P. (2023, 28. února). Covid tři roky poté: Uzavření hranic Slovensko – rodiny. *Hodonínský deník*. https://hodoninsky.denik.cz/zpravy_region/covi-tri-roky-pote-uzavreni-hranic-slovensko-rodiny.html
- Usnesení vlády ČR o přijetí krizového opatření. (2020, 16. března). Oficiální web obce Sudoměřice. <https://www.obcsudomerice.cz/2020/03/16/usneseni-vlady-cr-o-prijeti-krizoveho-opatreni/>
- Uzavření hranic se Slovenskem. (2020, 13. března). Oficiální web obce Sudoměřice. <https://www.obcsudomerice.cz/2020/03/13/uzavreni-hranic-se-slovenskou/>
- Varis, P. (2016). Digital ethnography. In A. Georgakopoulou a T. Spilioti (eds.), *The Routledge handbook of language and digital communication* (s. 55–68). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315694344>
- van Houtum, H., Kramsch, O. a Zierhofer, W. (2005). *B/ordering space*. Ashgate.
- Wastell, D., White, S., Broadhurst, K., Peckover, S. a Pithouse, A. (2010). Children's services in the iron cage of performance management: Street-level bureaucracy and the spectre of Švejkism. *International Journal of Social Welfare*, 19(3), 310–320. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2009.00716.x>
- Wilson, T. M. a Donnan, H. (2012). Borders and border studies. In T. M. Wilson a H. Donnan (eds.), *A companion to border studies* (s. 1–25). Wiley-Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9781118255223.ch1>
- Zaitseva-Chipak, N (2025). War and the border: the transformation of the reflections of the residents of the Ukrainian communities bordering Slovakia. *Český lid*, 112(2), v tisku.

Služba, moc a ambivalence moderny

Rozhovor s profesorem Janem Kellerem k životnímu jubileu

Sedmdesáté narozeniny jsou chvílí bilancování. Čas, kdy se díváme zpět, hodnotíme ušlou cestu a klademe si otázky o směřování nejen vlastního života, ale i doby, kterou jsme prošli. U profesora Jana Kellera má toto ohlédnutí zvláštní význam. Sociolog, jehož práce po desetiletí formovala veřejnou debatu o postindustriální společnosti, o proměnách třídní struktury, o vztahu státu a trhu, se stal jedním z nejvýraznějších myslitelů své generace. Kritický analytik současného světa, jehož pohled vždy mířil pod povrch viditelného, zůstává i dnes bytostně angažovaným badatelem, jenž nevidí sociologii jako akademickou hru, ale jako nástroj k pochopení hlubokých struktur společenské změny.

© Archiv Zdeňka R. Nešpora

Jan Keller

Kellerova práce je propojením historické a kritické sociologie, precizní analýzy i esejistického uvažování o proměně moci, služeb, stratifikace a neoliberální logiky současného světa. V jeho textech se prolínají vlivy Maxe Webera, Karla Polanyiho, Ulricha Becka či Pierra Bourdieua, ale také jasné vědomí konkrétní historické zkušenosti české a evropské společnosti. V jeho pohledu není postindustriální společnost jen neosobní ekonomickou kategorií, ale dynamickým prostorem, v němž se znovu a znovu přerozděluje moc a mění pravidla společenské hry.

Nejen jeho nejnovější kniha¹, ale celá jeho práce ukazují, že služby nejsou jen ekonomickou kategorií, jak by se mohlo zdát z klasické politické ekonomie, ale že formují celou strukturu sociálních vztahů a moderní společnosti. Inspiruje se přitom Beckovou reflexivní modernitou, která ukazuje, že modernizační procesy často vytvářejí nové, nečekané formy nejistoty a závislosti. Kellerova analýza postindustriální společnosti problematizuje nejen optimistické předpoklady, které přisuzovaly sektoru služeb roli motoru ekonomického růstu a vyšší kvality života, ale také ukazuje, jak se v rámci neoliberalismu služby stávají nástrojem stratifikace, klientelismu a sociální exkluze.

¹ Kniha *Služby a služebníci* s podtitulem *Pohled kulturně-historický* je připravována k vydání v nakladatelství Karolinum. Její vydání se očekává ještě v roce 2025.

Kritika neoliberalismu, kterou Keller rozvíjí, není pouhou ideologickou pozicí. Je analýzou hlubokých strukturálních změn, které přetvářejí moderní stát v konkurenci s globálním trhem. Je varováním před zánikem sociálního státu, fragmentací společnosti a erozí veřejného prostoru ve prospěch korporátních zájmů. A zároveň je polemikou s idealizovanými představami o tržní společnosti, která svou vlastní logikou neguje rovnost i demokracii. Zvláštní pozornost věnuje Keller vazbě mezi službami, státem a trhem, přičemž kriticky analyzuje, do jaké míry je trh skutečně autonomním regulátorem a nakolik spíše operuje v symbióze s politickou mocí.

V tomto rozhovoru, vedeném při příležitosti jeho životního jubilea, se nevracíme jen ke Kellerově akademické práci, ale především k velkým otázkám naší doby. Jaké jsou dlouhodobé důsledky neoliberalismu pro společnost? Jak se mění sociální vrstvy v době rozšiřující se prekarizace? Jak rozumět moci v globalizovaném světě, kde stát i občanství ztrácejí svou tradiční roli? A existuje ještě prostor pro sociální stát, nebo je jeho úpadek nevyhnutelný?

Profesor Keller i v sedmdesáti letech zůstává myslitelem, jehož slova nutí k zamyšlení, badatelem, který spojuje precizní analýzu s vášní pro porozumění světu, v němž žijeme. Rozhovor, který následuje, je nejen pohledem zpět, ale také úvahou o budoucnosti. Protože jak Kellerova práce ukazuje, sociologie není jen disciplína, ale způsob, jak rozumět pohybu dějin – a své vlastní přítomnosti v nich.

Osobní a intelektuální motivace

Kdy jste si uvědomil, že pojem „služba“ může být středobodem tak rozsáhlého výzkumu?
K problematice služeb mne původně přivedly rozhovory s profesorem Jiřím Musilem. Pan profesor jezdil ke konci svého života poměrně často do Ostravy, odkud pocházel. Já jsem ho navštívil u něj doma, kde měl obdivuhodnou knihovnu. Upozornil mne mimo jiné na knihu Miroslava Misaře o terciárním sektoru ze samého počátku sedmdesátých let a také na Jonathana Gershunyho s jeho teorií samoobslužných domácností. Po tomto prvním impulzu, který přišel někdy kolem roku 2010, jsem ve skládání mozaiky služeb a služebníků pokračoval už sám.

Narazil jste při svém studiu či akademické kariéře na moment, který Vám jasně ukázal, že „služby“ nelze redukovat jen na ekonomickou kategorii?

Souběžně s touto problematikou jsem pracoval na přehledu současné francouzské sociologie. V letech 2014 až 2019, kdy jsem působil v Bruselu, jsem často trávil víkendy nákupem literatury nejen v Paříži, ale hlavně v Lille, kde mají vynikající knihkupectví Furet du Nord, jedno z nejlepších v celé Francii. Protože jsem v Lille pravidelně hostoval na Katolické univerzitě, sledoval jsem zvlášť pozorně

produkcí tamějších badatelů. Jedním z nejznámějších i mimo hranice Francie je ekonom Jean Gadrey, který se zabývá právě problematikou sektoru služeb. Důraz klade na to, že ekonomický rozměr služeb je historickou výjimkou, poskytování služeb (či přesněji služebnost) bylo osou fungování společnosti dávno předtím, než se začalo uvažovat o nástupu společnosti služeb.

Ve svých textech přecházíte mezi historií, sociologií a filosofií. Jaké pro Vás bylo propojování různých oborů?

Také to souvisí s tím, že jsem se po čtyřicet let věnoval především francouzské sociologii. Hranice mezi jednotlivými společenskovědními disciplínami jsou v ní mnohem propustnější než v jiných zemích. Začalo to samozřejmě už Durkheimem a z jeho žáků především Marcellem Maussem, který byl sociolog a antropolog. Sahá to přinejmenším k Pierru Bourdieuovi, který se mimo jiné snažil dát sociologický obsah ekonomické kategorii kapitálu. U Michela Foucaulta mnohdy nelze rozlišit, co patří do sociologie, co do filozofie a co do historiografie, i když on sám opakovaně zdůrazňoval, že není historik. Prolínání různých oborů považuji za jeden z nejplodnějších momentů francouzského společenskovědního myšlení. Není tomu tedy tak, že bych tento přístup vymýšlel, spíše se mu vlivem toho, co už někdy od poloviny osmdesátých let v sociologické produkci přednostně sleduji, nedovedu ubránit.

Historicko-filosofické a teologické kořeny

V knize zmiňujete biblické texty, kde „sloužit“ znamená jak péči o bližního, tak i pokornou poddanost. Co je podle vás hlavním odkazem této mnohoznačnosti pro dnešek?

Hned v úvodu příslušné kapitoly zdůrazňuji, že mi nejde o rozbor religionistický, tím méně pak teologický. Na to nemám vzdělání ani ambice. Při hledání kulturně-historických aspektů služeb a služebnictví jsem mohl sáhnout třeba po starých řeckých mytologiích anebo po severských ságách. Z toho mála, co o nich vím, jsem ale usoudil, že bible bude v tomto ohledu zdrojem bohatším. Inspirovaly mne úvahy Maxe Webera o tom, že díky křesťanství jsme jako kulturní okruh výjimeční tím, že služba neznamená nutně poddanství a otroctví, ale může toho, kdo slouží, sociálně povznášet. Evropský středověký feudalismus tento princip zesvětlil a učinil součástí sociální mobility. Jiný význam služby našel v náboženských textech Marcel Mauss, který ji studoval v rovině výměny darů a protidarů, jež podle něj tvoří jeden ze základů sociální integrity. Mauss sice odkazuje na korán, ale v bibli by našel neméně materiálu pro doklad tohoto tvrzení. Asi nejznámější sociologickou výpůjčkou z bible je Foucaultovo pojetí pastýřské moci. Posloužilo mu jako jeden z výkladových principů fungování světské *gouvernance* někdy od 16. století. Hledal jsem tedy a našel. Rozlišil jsem sedm různých významů služby ve Starém a Novém zákonu, přičemž o až trochu mystický význam čísla sedm mi opravdu nešlo.

Středověká a raně novověká Evropa byla založena na feudální službě a vazalských vztazích. V čem je tento historický model služby podobný či odlišný od dnešních principů?

Hovořit o refeudalizaci či hrozbě refeudalizace je dnes poměrně módní. Jsem vůči podobným úvahám poněkud skeptický. Pro evropský feudalismus (a to nejen ten středověký, ale třeba i antický řecký, o němž opět pojednává Max Weber) bylo příznačné, že se rozvíjel v situaci, kdy veřejná moc nebyla schopna zajistit ani elementární bezpečí obyvatel. Centrální moc se buďto ještě nevyvinula, anebo byla v troskách. Ti, kdo měli potřebu ochrany a měli za ni co nabídnout (to byla hodně důležitá podmínka), si hledali vlivnou osobu, která by je chránila. Protože neexistoval rozdíl mezi soukromou a veřejnou sférou, stával se vazalský vztah zároveň zcela legální součástí oficiálních struktur moci. Žádná z těchto podmínek dnes splněna není, proto jsem vůči analogiím s feudalismem zdrženlivý. Spíše uvažuji o jiném vzorci jednání, a sice o klientelismu. Na rozdíl od feudalismu kvete i v dobách existence státní moci a dokáže dokonce využívat jejich zdrojů. Zároveň je oficiálně nežádoucí, což ho od feudalismu také odlišuje.

V knize upozorňujete, že „služebnost“ nemusela vždy znamenat podřízenost; pro rytíře nebo duchovenstvo znamenala spíše cestu ke cti. Nemohla by i dnešní společnost čerpat z této představy služby jako něčeho vznešeného?

Teoreticky by to bylo sice moc pěkné a mravně vysoce žádoucí, já se však snažím v knize nespekulovat. Služba jako něco vznešeného a nezištného je historicky spojena s dalším významem, který lze najít už v bibli, a sice se službou něčemu, co nás přesahuje a povznáší, a z tohoto důvodu od nás může vyžadovat i ty nejvyšší oběti. Tento konstrukt je historicky spojen se vznikem konstrukce státní rezóny, tak jak ji zatím nepřekonaným způsobem analyzoval Friedrich Meinecke. Právě Meinecke upozorňuje na dvojznačnou záludnost státní rezóny. Její kulisy bývají tak velebné, že není vždy úplně jasné, kvůli čemu a komu jsou ony nejvyšší oběti od těch, kdo v ni pevně uvěří, vlastně vyžadovány. I když na jedné straně jsem kritikem poněkud přízemního pragmatismu, který tvoří jeden ze základů ekonomického myšlení, na straně druhé jsem ekonomům vděčen za to, že v principu dokáží rozklíčovat skutečné přínosy a náklady toho, co může být vydáváno za „cestu cti“.

Ekonomický pohled: průmyslová vs. postindustriální společnost

Kritizujete Adama Smithe za jeho tvrzení, že služby jsou „neproduktivní práce“. Myslíte, že by dnes – s rozvojem sektoru služeb – Smith svůj názor přehodnotil? – Nebo by stále trval na tom, že „bez hmotného produktu“ nevzniká skutečné bohatství?

To je dobrá otázka, na kterou bych rád odpověděl širěji. V knize se snažím konfrontovat pohled sociologický a řekněme kulturně-historický s pohledem ekonomickým. Neznamená to, že bych ekonomický pohled neuznával. Vadí mi na něm jen určitý redukcionismus a snaha aplikovat právě jen tento přístup na výklad fungování celé lidské společnosti. Dopouští se toho jen někteří ekonomové, na-

opak institucionální ekonomie je vůči tomu do značné míry imunní. Konkrétně Adam Smith by měl svým zaměřením mnohem blíže k institucionální ekonomii než mnozí z těch, kteří se na něho odvolávají. Adama Smitha za jeho despekt vůči službám a služebníkům nekritizuji. V tomto ohledu v podstatě přejal stanovisko běžné v literatuře i ve veřejném mínění poloviny 18. století. Tehdy se na služebníky pohlíželo jako na lokaje, kteří parazitují na tom, co vytvořily produktivní třídy a co jejich vinou už nelze využít pro další a vyšší produkci. U řady těch nejvyšších služebníků Adam Smith s politováním konstatoval, že se sice lokajům až nepříjemně podobají, bez jejich činnosti by však nebylo fungování určitých institucí vůbec možné.

Na druhé straně tu máme příklon některých ekonomů, kteří veškerou výrobu považují za výměnu služeb (např. Bastiat). Vidíte v tom jen extrém opačného ražení, anebo důležité korektivum? – Nepředstavuje taková teorie riziko, že se nakonec „službou“ bude nazývat úplně všechno?

Tady se ekonomické myšlení vyvíjelo v reakci na proměnu charakteru služeb už v průběhu 19. století. Jsme v době Julese Verna, kdy prudký rozvoj vědění v podobě vědy a techniky začínal mít bezprostřední dopad jak na oblast výroby, tak na oblast dopravy a komunikací. Důlní inženýři patřili sice také do služeb, s lokaji v livřejích však měli společného tak málo jako jejich zaměstnavatelé. Příklon některých badatelů k tvrzení, že veškeré ekonomické aktivity jsou v podstatě službami, byl ovšem podobně zavádějící jako označování všech služeb za pouhé mrhání prostředky a jejich poskytovatelů za parazity. Jestliže označíte vše, co mohou lidé provozovat, za službu těm druhým, není třeba mít příliš fantazie, aby si člověk uvědomil, co všechno se tím dá legitimizovat.

Moderní ekonomiky západního typu se často pyšnily tím, že díky službám přecházejí na „vyspělejší“ fázi – do postindustriálního věku. Proč se podle vás nenaplnila některá velká očekávání jako vyšší zaměstnanost nebo ekologické odlehčení?

Masový přesun pracovní síly do služeb, je-li navíc spojen s deindustrializací, představuje past pro ekonomiku. S přechodem ke službám se nenaplnilo těch očekávání mnohem více. Nenaplnily se předpovědi, že práce v terciéru přinese podobný skok v odměňování, jakým byl pro pracovníky před sto lety přechod od zemědělství k průmyslu. Vznikly nejen ostrůvky služeb vysoce placených, ale také moře služeb odměňovaných hůře než práce v průmyslu. Nenaplnil se předpoklad, že terciér přinese výrazné zvýšení produktivity práce. Tam, kde k tomu došlo, vyřadila automatizace pracovní sílu. Tam, kde k tomu nedošlo, narůstají počty „working poverty“. Nenaplnil se ani předpoklad běžný v šedesátých a sedmdesátých letech minulého století o tom, že ve službách dojde k poklesu objemu rutinní práce a k rozvoji činností tvůrčích a inovativních. V některých k tomu skutečně došlo, v jiných jsme svědky jakési taylorizace služeb. Totéž platí pro předpoklad o růstu kvalifikace práce, který sektor služeb všeobecně přinese. V knize se zabývám především službami osobními a službami pro domácnost, kde nic z toho neplatí. Přitom se jedná o oblasti, ve kterých nachází práci obrovské množství žen právě

v době, kdy jejich manželé přicházejí v důsledku deindustrializace o relativně dobře placenou práci v průmyslu. No a konečně se nenaplnil ani příslib ekologický. Přejít od průmyslu ke službám nesnížil energetickou a materiálovou náročnost našeho způsobu života. I po tomto přechodu figurují mezi nejvíce ziskovými světovými koncerny firmy těžbařské, k žádnému významnému odlehčení vlivů na životní prostředí rozhodně nedošlo. To platí nejen celosvětově, kde by se snad dalo argumentovat nárůstem obyvatel, ale také v podmínkách ekonomicky rozvíjejících, tedy dnes vlastně deindustrializovaných zemí.

Sociologická perspektiva: naděje a zklamání postindustriální teorie

Daniel Bell a další teoretici slibovali, že společnosti služeb povedou ke zmírnění třídních konfliktů, k vyšší kvalitaci a k tvůrčím formám práce. Která z těchto nadějí se vám zdá v praxi nejvíc neuskutečněná?

Sociologové, kteří psali o nástupu společnosti služeb v třiceti poválečných letech, byli ovlivněni tehdy bezprecedentním vzrůstem životní úrovně, mizivou nezaměstnaností, vysokým tempem ekonomického růstu a rozvojem konzumní kultury, která si získala na různé úrovni spotřeby všechny vrstvy. To jsou nepopíratelná fakta. Teď jde pouze o to, zda byla důsledkem přesunu pracovní síly z průmyslu do terciéru, anebo spíše výsledkem souběhu jiných faktorů. Mezi ně patří stav Evropy po druhé světové válce a její rekonstrukce, která dala práci a slušné výděly každému, kdo pracovat chtěl, bez ohledu na výši jeho kvalifikace. Patří mezi ně prudký rozvoj technologií v nových oblastech vývoje a produkce. Patří mezi ně i nízká cena surovin ze zemí, které se teprve zbavovaly statusu kolonií. Patří mezi ně i sociální štedrost, která byla přinejmenším zčásti motivována úspěšnou snahou trumfnout východní blok v životní úrovni dělníků a zaměstnanců. Paradoxně mohly všechny tyto faktory společně utlumit i bezprostřední dopady masového přechodu k terciéru, kde je produktivita práce v průměru nižší než v průmyslu. Rozhodně se nenaplnila Bellova vize, že v otázce sociálního statusu a podílu na rozhodování převáží vědění nad vlastnictvím a podle toho dojde k restrukturalizaci sociální stratifikace. Naplnila se však předpověď o poklesu významu třídních konfliktů klasického typu. Opět je však otázkou, do jaké míry to způsobil přechod k terciéru a s ním spojená individualizace pracovních kontraktů a nakolik zde hrály roli již zmíněné faktory.

Alain Touraine i John Kenneth Galbraith byli k těmto optimistickým představám kritičtější. V čem byste řekli, že měli největší pravdu?

Alain Touraine se domníval, že osou nových bojů v postindustriální společnosti bude konflikt mezi technokratickými aparáty kontrolujícími ekonomiku a ovládajícími státní moc na straně jedné a masou populace, která bude těmito aparáty manipulována kvůli zvýšení vlivu držitelů moci. Zápas tak přejde ze sociální oblasti do oblasti kulturní. Namísto boje dělníků za životní jistoty, který byl v podstatě již jednou provždy naplněn, nastoupí boj sexuálních, etnických, kulturních

a dalších menšin za uznání své jinakosti. Jako celá jeho generace byl Touraine ovlivněn revoltujícími studenty přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století. Oproti dělníkům, kteří se nechali integrovat do konzumní kultury, vyzvedával revoltující potenciál sociálně marginálních skupin. Ještě počátkem devadesátých let Touraine se svým týmem, do něhož jsem měl tu čest patřit, hledal i v naší zemi aktéra rozbíjejícího jakoukoliv systémovost. Tento výzkum nepatřil k jeho nejúspěšnějším. A když čteme jeho poslední díla, jmenovitě *La Fin de la Société* z roku 2013, těžko se ubráníme dojmu, že sociologický pohled v něm poněkud rezignovaně ustupuje ve prospěch něčeho, co se tak trochu blíží mystice. To nic neubírá na skutečnosti, že Touraine patřil po déle než půl století k nejrenomovanějším francouzským sociologům.

Jak se stavíte k často opomíjené stránce personalizovaných služeb (péče, úklid, hlídání dětí), které se v postindustriální době staly masivním, leč mizerně placeným sektorem – často obsazeným ženami?

Personální služby a služby pro domácnost mohou vypadat na první pohled jako něco okrajového, celosvětově je v nich však zaměstnáno legálně více než 50 milionů žen, další miliony v něm pracují nedeklarovaně, někdy za otřesných podmínek. Z hlediska historického se věnuji jednak otázce služebnictva na dvorech urozených a v domech měšťanů od 16. do 18. století, jednak zaměstnávání služebního personálu v domácnostech středních vrstev od 19. století do současnosti. Když tuto rozsáhlou problematiku hodně zjednodušíme, vypadá obraz zhruba takto. Zejména od přelomu 18. a 19. století se služebnictvo feminizovalo. Ve všech zemích Evropy si domácnosti starých středních vrstev (drobní podnikatelé a svobodná povolání) držely služby převážně z řad dívek a mladých žen přicházejících do měst z venkova. Zpravidla šlo o přechodnou fázi jejich života. Pokud často kruté poměry v domácnostech bez úhony přečkaly (nebylo tomu tak zdaleka vždy), čekal je sňatek a založení vlastní domácnosti. Zhruba od osmdesátých let 19. století postupně služby z domácností mizí. To, co je nazýváno novými středními vrstvami (zaměstnanci velkých organizací), se obešlo bez služek díky zavedení síťových služeb (voda, plyn, elektřina) a jen o něco později díky domácím spotřebičům. O návratu služebnictva se začíná mluvit zhruba od osmdesátých let 20. století. Dvoukariérová manželství umožňují ženám realizovat se v práci, zatímco úklid a péči o potomky zajišťují pracovnice v domácnosti. Stárnutí populace zvyšuje potřebnost péče o seniory. Rozdíl oproti 19. století je dvojnásobný. Především již nejde o služby ubytované v domácnosti, ale o ženy, které uklízejí a pečují v několika domácnostech současně. Jejich život není patriarchálně kontrolován, nikdo jim však obvykle neplatí přemísťování mezi domácnostmi, takže vydělávají v průměru méně, než kolik činí minimální mzda v dané zemi. Druhý rozdíl spočívá v tom, že už nejde o mladé dívky z venkova, které si vydělávají na založení vlastní rodiny, ale o dospělé ženy, v rostoucí míře migrantky, které posílají peníze své rodině a dětem, jež zůstaly v zemi původu. V italských domácnostech si takto získávají obživu ženy z Filipín (podle odhadů zhruba 200 000), ale také Rumunky, Polky, Ekvádorky a Peruánky. Do Německa dojíždějí ženy z Balkánu

a z Polska, v Polsku pracují Ukrajinky, do Rakouska jezdí ženy z Čech, Polska a Maďarska. Přijezd do hostující země bývá zpravidla legální, zprostředkování práce poměrně často nelegální. Porovnáme-li podmínky práce v domácnosti v 19. století a dnes, vidíme řadu rozdílů, ale také řadu překvapivých podobností, ať již se to týká výše mzdy, sociálního zajištění, zajištění v nemoci či rozsahu volného času. V různých evropských zemích se poměry poněkud liší. Základním problémem však zůstává, že určité části žen je umožněna emancipace a kariéra v oblasti práce, což je nesporně pozitivní, ovšem za cenu druhořadého postavení a absence kariéry žen jiných.

Problém hierarchie a nerovností

Ukazujete, že slogan „sloužit občanům“ či „být prvním služebníkem státu“ může maskovat velmi silné mocenské nároky. V čem vidíte největší riziko této rétoriky služeb?

Zase je dobré poučit se z historie a sledovat genezi této rétoriky. Není náhodné, že za první sluhý státu se začali označovat právě absolutističtí panovníci. To, že se prezentovali jako první mezi sloužícími, rozhodně nebylo výrazem jejich pokory a vůbec to neznačí, že měli snad v úmyslu sloužit svým poddaným. Právě z titulu prvního služebníka je absolutní monarcha oprávněn vyžadovat od všech ostatních jakékoliv oběti. Nedělá to kvůli sobě, ale proto, že slouží vyššímu státnímu zájmu. Shodou okolností mu tato služba dává moc nad všemi ostatními. Pokud bychom to vyjádřili terminologií teorie klientelismu, výraz „první sluha státu“ znamená, že panovník není příslušníkem řádové klientely jako všichni ostatní, je v postavení brokera, na němž jsou všichni závislí, protože zprostředkuje kontakt s tím nejmocnějším, v tomto případě se státem a jeho státní rezónou. Ze sociologického hlediska je to podstatný moment proto, že právě zde probíhá přerod od služeb konkrétnímu pánovi (Weberova Dienertreue) ke službě neosobní instituci (Weberova Diensttreue). Zatímco služba konkrétnímu pánovi patřila k podstatě feudalismu, služba neosobní instituci otevírá prostor pro rozvoj celých sítí klientelismu, kdy patroni odměňují své věrné ze státních zdrojů. Ti na nižších úrovních v tom pouze napodobují prvního sluhu státu.

Kapitola o feminizaci služeb ukazuje, že ženy přecházejí z lépe placených míst v průmyslu do hůře placených služeb. Nevidíte možnost, že se to v budoucnu vyrovná, nebo se tento trend spíše prohlubuje?

Situace je komplikovanější. To, že přecházejí z lépe placených míst na místa hůře placená, platí jen pro část žen. Francouzská socioložka Christelle Avrilová sledovala různé životní trajektorie žen zaměstnaných v domácnostech a rozlišila tři jejich typy. Prvý z těchto typů představují Francouzsky, které skutečně přešly z lépe hodnocené a výše honorované práce do služeb v domácnosti. Musejí však tuto práci vykonávat, protože často bývají hlavním živitelem rodiny. Jsou buď rozvedené, anebo jsou jejich manželé bez práce. Svoji současnou práci vnímají jako sociální sestup, rády by ji opustily, daří se to však spíše jen těm mladším.

Druhým typem jsou migrantky, které nejednou studovaly v zemi svého původu pečovatelsství či blízké obory. Svoji současnou práci berou jako něco přirozeného a nepovažují se za deklasované. Pravdou však je, že oproti svým rodičům, kteří zůstali v zemi jejich původu, jsou na tom z hlediska příjmů, sociálního postavení a prestiže zpravidla hůře. Do třetí kategorie řadí autorka ženy, které se narodily do sociálně slabých vrstev, mívají jen nejnižší vzdělání, samy byly dříve zpravidla na podpoře anebo vykonávaly jen nárazovou práci jako uklízečky v kancelářích či manipulační síla v supermarketech. Ani ony nemohou zpravidla počítat s finanční podporou svých blízkých. Práce v cizí domácnosti je pro ně prvním stabilnějším zaměstnáním a považují ji za sociální vzestup. To přesto, že někdy pracují až deset hodin denně a k dispozici musejí být i o sobotách a nedělích. Tato odlišnost životních situací je jednou z příčin, které jim brání koordinovaně vystupovat ve prospěch svých zájmů. Neudělá to za ně ovšem ani nikdo jiný, protože členové vyšších pater společnosti mohou z jejich laciné a po právní stránce nijak zvlášť chráněné pracovní síly jediné profitovat.

Část teoretiků říká, že služby relativizují tradiční hierarchie, protože jde o pružnější formy práce; jiní naopak tvrdí, že služby vytvářejí nové a záluďnější formy nerovností. Kam se přikláníte vy?

Pravdu mají oba dva tábory. Typologie služeb je mimořádně bohatá a zahrnuje jak služby špičkově kvalifikované, bohatě odměňované a vysoce prestižní (např. finanční či poradenské služby), tak také služby, jejichž poskytovatelé či poskytovatelky jsou na tom hůře než nekvalifikovaní dělníci (úklidové služby, pokojské, celá řada osobních služeb). V případě těch prvních dávají pružnější formy práce větší prostor pro osobní seberealizaci, v případě těch druhých umožňují jen přibírat si druhé a třetí dílčí pracovní úvazky, aby člověk nějak přežil. To má svůj metodologický dopad, průměrování dává v oblasti služeb ještě více zavádějící informace, než jak tomu bylo v podmínkách společnosti průmyslové.

Ekologické souvislosti

Čekalo se, že s přechodem k nehmotné ekonomice služeb přijde menší tlak na přírodu. Proč se to podle vás nestalo a možná se děje pravý opak?

To je problematika hodně komplexní a byla by na samostatnou knížku. Uvedu jen jeden příklad, který je podle mého názoru docela signifikantní. Velká Británie byla první zemí na světě, která dokázala odpoutat křivku životní úrovně od křivky materiálové a energetické náročnosti. Došlo k tomu v době, kdy tato země přešla do stadia společnosti služeb. To by bylo velice povzbudivé, pokud bychom nevěděli, že ve stejné době došlo k přesunu energeticky náročné výroby do zemí s lacinější pracovní silou. Britové si tak vylepšili ekologickou stopu, ovšem jen za cenu toho, že energeticky náročná výroba se přesunula do zemí, ve kterých neplatila tak přísná ekologická pravidla jako v Británii. Je zbytečné dodávat, že ekologické dopady jsou ještě nadnárodnější než globalizovaná ekonomika.

Jak vnímáte koncept „dematerializace“, který byl s postindustriální společností pevně spjat?

Ten koncept se mi spojuje především s knihou Ronalda Ingleharta nazvanou *Tichá revoluce*. V roce 1977 konstatoval, že hodnoty veřejnosti se obracejí od materiálního blahobytu a fyzické bezpečnosti k důrazu na kvalitu života a dosahování nemateriálních cílů. Člověka jistě napadne, že takový obrat, i pokud by k němu došlo, nemusí být vůbec spojen s poklesem materiální spotřeby dané populace. Ta může klidně narůstat, i když se její váha v žebříčku deklarovaných hodnot snižuje. Mně osobně název jeho knihy připomíná ještě jednu věc, a sice publikaci Rachel Carsonové *Tiché jaro*, která vyšla počátkem šedesátých let. Autorka v ní upozorňuje, jak velkoplošně poškozují chemikálie používané v zemědělství přírodu a ničí naše životní prostředí. Trochu se obávám, že *Tiché jaro* je v dnešní době o dost aktuálnější než *Tichá revoluce*.

Ekologické hnutí někdy zdůrazňuje komunitní a lokální služby jako cestu k šetrnějšímu fungování. Mohou podle vás takové iniciativy (např. sousedská výpomoc, sociální podniky, lokální výměnné systémy) reálně ovlivnit celý sektor služeb?

Jsem přesvědčen, že tyto aktivity jsou velice cenné. Možná ne ani tak proto, že by dokázaly něco v krátkém horizontu změnit. Ale určitě proto, že si lidé vlastními silami dokáží, že jsou věci, které opravdu ovlivnit mohou. Něco jiného je trvalost takových aktivit a jejich konkurenceschopnost vůči silám, které mají nadlokální charakter. Byly popsány případy, kdy lidé v určité oblasti zasažené akutní hospodářskou krizí, přešli na používání své vlastní místní měny. Jakmile ovšem krize ustoupila, vrátili se k běžné měně, kterou používali předtím. Bylo to pohodlnější a nesnižovalo to jejich životní úroveň. Z toho vidíme, že se nejednalo o lidi postmateriální, o kterých pojednává Ronald Inglehart.

Budoucnost společnosti služeb

Vidíte potenciál „služeb nové generace“ – založených na sdílení, digitalizaci, umělé inteligenci – jako cestu, jež může přinést větší míru rovnosti a udržitelnosti?

Je to zase velice široká oblast, omezím se na možnosti, které v oblasti služeb přináší nejnovější informační technologie. A zde musím upozornit na knihu americké badatelky Shoshany Zuboffové *Kapitalismus dohledu*, která vyšla i v českém překladu. Autorka poměrně podrobně popisuje, jak dokáží firmy při nabídce služeb sbírat obrovská kvanta dat o chování svých klientů. Tato data umějí využít k vytváření predikcí o budoucím chování zákazníků a jsou schopny toto chování do jisté míry modelovat a řídit. Klienti si v ceně objednaných služeb sami platí za to, že jsou takto vytěžováni. Pokud odmítnou, mohou jim být služby odepřeny. Samotné firmy vysvětlují své praktiky jako protislužbu za služby, jež poskytují klientům. Narušení soukromí vydávají za cenu, kterou zákazník platí za možnost mít přístup k síti a obecně k digitálním statkům. Pokud má autorka pravdu, pak je tím zpochybněna velká část úvah Michela Foucaulta. Ten staví na tom, že

monopol na kontrolu a dohled nad populací má jediné stát a upevňuje ho už od počátků modernity. Jestliže mají stejnou možnost i velké korporace používající pro poskytování svých služeb těch nejmodernějších informačních technologií, pak bude třeba v tomto smyslu doplnit knihu *Dohlížet a trestat*.

Může stát nějak regulovat nebo usměrňovat sektor služeb, aby zaručil menší nerovnosti a férové pracovní podmínky?

Debaty o tom, zda má být poskytování služeb regulováno státem, anebo přenecháno volné hře tržních sil, mají tu nevýhodu, že ideologie obou stran z nich zcela spolehlivě vytlačuje věcnost. Přitom jsou tyto záležitosti dostupné empirickému zkoumání. Vezměme příklad síťových služeb, tedy rozvody elektřiny, plynu, vody, systém železnic, silnic, letišť a přístavů, poštovní služby a telekomunikace. Mají společné, že se jedná o nákladné soustavy, jejichž pořízení, údržba a provoz se vyplácí pouze za předpokladu, že jsou bez ustání masově využívány. Jsou tedy příkladem toho, co německý sociolog Peter Wagner nazývá „konvencionalizace“ a co považuje za páteř organizované modernity. Tyto konvencionalizace lze provozovat v režii státu, anebo je lze privatizovat. Italský ekonom Massimo Florio zkoumal výsledky privatizace rozvodu elektřiny, plynu a telefonních služeb v patnácti evropských zemích. Zjišťuje, že mezi zkoumanými zeměmi Evropské unie nesouvisí cena zmíněných služeb s tím, zda byly provedeny privatizační reformy. Podle jeho závěrů bývají přínosy reforem pro spotřebitele omezené a vlády by neměly v oblasti síťových služeb tolik důvěřovat v seberegulační schopnost tržních mechanismů. Namísto planých ideologických cvičení by se měly podporovat výzkumy, které podobná tvrzení buďto podpoří, anebo vyvrátí.

Pokud byste měl jmenovat jeden hlavní trend, který v oblasti služeb rozhodne o jejich budoucnosti – co by to bylo?

Takový trend bych rozhodně nehledal v oblasti technologií, neboť technologie jsou jen prostředky využitelné, anebo zneužitelné jakkoliv. Domnívám se, že pro budoucnost služeb, a to zdaleka nejenom služeb osobních a služeb pro domácnost, bude rozhodující, jakým směrem se bude ubírat vývoj nerovností bohatství a příjmů. Vzpomenul bych jednu studii francouzského ekonoma Jeana Gadreye, o němž jsem se zmínil úvodem. Před dvaceti lety doložil, že ve Spojených státech, kde nejvyšší příjmový decil domácností pobíral sedmáctkrát více než decil nejnižší, dochází ve službách k tvorbě velkého množství nízké kvalifikovaných, špatně placených míst se slabou sociální ochranou, malou jistotou zaměstnání a nedobrymi pracovními podmínkami. Zároveň zde ovšem vzniká významný počet kvalitních, vysoce kvalifikovaných a velmi dobře odměňovaných pracovních míst. Existence silných nerovností vede k tomu, že služby fungují „dvourychlostně“. Jeden jejich pól je vysoce sofistikovaný a mohou si ho dovolit platit jen velmi bohatí klienti, pól druhý nabízí nízké ceny a nižší kvalitu a je určen skromnějším zákazníkům. Dvourychlostní služby, dodává Gadrey, se rozvíjejí nejen v oblasti hotelů a restaurací, trávení volného času a přístupu ke kultuře, ale také ve zdravotnictví, vzdělávání, ba i v oblasti justice. Naproti tomu ve Skan-

dinávii, kde činí poměr příjmů mezi horním a dolním decilem domácností jen pět ku jedné, existuje rozvinutý sektor veřejných služeb, jejichž pracovníci mají poměrně vysokou kvalifikaci a slušné příjmy. Narážíme zde pochopitelně na problém, který formuloval již ve druhé polovině šedesátých let 20. století americký ekonom William Baumol. Jde o dilemata týkající se vztahů mezi výškou platů pracovníků služeb, cen poskytovaných služeb, mírou subvencování veřejného sektoru státem a ochotou domácností fungovat raději samoobslužně. Který ze tří možných Baumolem načrtnutých scénářů nakonec převáží, záleží z velké míry právě na míře nerovnosti majetků a příjmů ve společnosti.

Závěrečné zamyšlení

Z vašich textů plyne, že služba byla kdysi symbolem oddanosti a ctnosti, zatímco dnes ji vnímáme hlavně jako placenou utilitu. Má podle vás smysl znovu hledat etický rozměr „služby“?

I když poukazuji na širší kulturní rozměry a mnohovýznamnost služeb, snažím se jejich charakter v minulosti neidealizovat. Hodnoty oddanosti a ctnosti často vyzvedávali ti, kteří se neostýchali vyždímat ze svých služebníků maximum. Etický rozměr služby byl vyzvedáván nejednou těmi, kdo považovali rozdělení na pány a sloužící za jednu provždy dané a šlo jim o to, aby se s tím sloužící smířili a rezignovali i bez používání násilí. Na kategorii služby je zajímavé právě to, že ji lze použít mnoha různými způsoby a všechny byly v minulosti vyzkoušeny. Služba je nebezpečný pojem, dá se za ni ukrýt to nejvyšší i to nejnižší. Ani marketizaci služeb, se kterou přichází modernita, nelze hodnotit jednostranně. Na jednu stranu pomáhala odstranit některé z nejdpudivějších stránek předmoderní služebnosti, na straně druhé hrozí, že i ze služby bližnímu udělá kšeft jako z čehokoliv jiného. Nabízet zcela nezištné služby může být koneckonců dobrý byznys.

Máme v historii nějaký předobraz harmonické společnosti služeb, ke kterému bychom se mohli přihlásit, anebo je současný systém zcela bezprecedentní?

Harmonie ve skutečnosti do světa služeb nikdy nepatřila. Pokud ji tam někdo viděl, tak vždy až dodatečně. Je to podobné jako s rytířskými ctnostmi. Jak ukázal Johan Huizinga v knize *Podzim středověku*, o rytířských ctnostech se začalo básnit až v době, kdy už neexistovali rytíři. Stejně tak pouto feudální věrnosti bylo líčeno velice idylicky jako svazek oddanosti ze strany vazala a vstřícnosti ze strany jeho lenního pána. To, že v praxi to fungovalo často úplně jinak, víme z důvodů, jež opravňovaly vazala svého pána opustit. Vazalská povinnost zanikala například tehdy, když pán svého družníka bil či se ho pokusil zabít, když znásilnil nebo svedl jeho ženu anebo dceru, když mu odebral majetek, když z něj chtěl udělat svého otroka. Vazalové porušovali pouto věrnosti a oddanosti neméně často než jejich páni. O jistém druhu služeb, který se středověkem rozhodně nezaničil, pojednávám jako o „službách, jež nelze odmítnout“.

Kdybychom měli vaši knihu číst jako apel, co byste čtenářům vzkázal?

Rozlišení různých významů služeb, které jsem provedl, není samoúčelné. Sledováním jejich vývoje v historii se snažím mimo jiné ukázat, jakým způsobem se formovala jedna z hlavních os politického diskurzu dnešní doby, tedy střetávání konceptu státu a trhu. Snažím se ukázat, jakou úlohu sehrála služba nejen v koncipování státní rezóny, ale také toho, co nazývám tržní rezónou. Přitom chci ukázat, že oba tyto pojmy, tedy stát a trh, mají při veškeré své protikladnosti přece jen něco společného. Oba pomáhají svým stoupencům skrývat přinejmenším část jejich skutečných zájmů. Vyzývání bezmezní oddanosti státu může snadno zakrývat skutečnou motivaci těch, kdo umějí vydatně profitovat z provozování osobního klientelismu využívajícího veřejné zdroje. O čistém trhu a jeho svobodách hovoří nejednou velice hlasitě ti, kdo se sklánějí před mocí velkých korporací, kterou neměl rád už Adam Smith. Musím se ovšem přiznat k jednomu zklamání. Po celou dobu psaní knihy jsem se domníval, že výraz „tržní rezóna“ je můj vlastní vynález. Až už byla kniha téměř hotova, zjistil jsem, že tento výraz použil v roce 1931 německý historik Otto Hintze ve své stati o povaze a proměnách moderního státu. Zbývá mi jenom víra v to, že jsem to promyslel systematictěji.

*Rozhovor vedl a úvod dne 24. března 2025 napsal Rostislav Gramskopf
Fakulta humanitních studií UK, Praha
alaingr@seznam.cz*

Jitka Navrátilová, Pavel Navrátil (eds.): *Rodičovství za mřížemi.*

Dopady věznění rodiče na dítě

Praha/Brno, Karolinum / Masarykova univerzita 2023, 200 s.

V posledních letech můžeme v rámci českých sociálních věd pozorovat nárůst zájmu o problematiku trestání, vězeňství a témat s tím souvisejících (což dokumentuje i vzestup české penitenciární sociologie). Součástí zmíněného trendu byl také projekt *Rodičovství za mřížemi*, jehož výstupem je stejnojmenná publikace z dílny autorského týmu pod vedením editorů Jitky a Pavla Navrátilových. S ohledem na své profesní působení a spolupráci s Mezinárodním vězeňským společenstvím, s jehož představitelkami mě pojí osobní vazby a jejichž práce si nesmírně vážím, jsem se na tento sborník velmi těšil. Dojem, který jsem si z jeho přečtení odnesl, je ale rozporuplný. Autorský tým otevírá v rámci české sociologie / sociální práce doposud opomíjené téma. Publikace zaměřené na dopady výkonu trestu odnětí svobody (dále jen VTOS) na vězněné osoby a jejich blízké jsou nejen v českém prostředí velmi potřebné. V posledních letech se u nás skupině dětí vězněných rodičů označovaných za „neviditelné oběti trestných činů“ sice věnuje více pozornosti v mediálním prostoru, leč výzkumných projektů a studií zabývajících se rodičovstvím během VTOS bychom našli jen minimum.

Autorský tým realizoval v rámci zmíněného projektu *Rodičovství za mřížemi* vlastní terénní výzkum, který je v tuzemském kontextu ojedinělý. A to jak svým rozsahem, tak zaměřením. Oceňuji zejména snahu zohlednit perspektivy různých aktérských skupin od samotných vězněných osob přes rodinné příslušníky v roli pečujících osob až po děti, které mají jednoho či oba rodiče ve vězení. Výzkum zahrnující dětské účastníky je emocionálně velmi náročný, nicméně svým složením a zkušenostmi měl řešitelským tým ty nejlepší předpoklady pro jeho zvládnutí respektujícím a nezraňujícím způsobem. To se dle mého názoru podařilo. Těžištěm výzkumných aktivit byla kvalitativní analýza doplněná o část postavenou na kvantitativních přístupech. Různorodost, objem dat a celková náročnost jsou úctyhodné. Autoři sami však na několika místech v knize označili své bádání za sondu. Možná proto, aby zdůraznili, že se jedná o svého druhu první takto koncipovaný výzkum v našich podmínkách. Až po dočtení jsem pochopil, že označení sonda je vlastně velmi přiléhavé s ohledem na poskytnutí pouze základní představy o studované problematice. V některých kapitolách (příkladem sedmá kapitola) byla zpracována jen výšeč dat, která neumožnila hlubší diskusi a zobecnění.

Oceňuji snahu poskytnout (zejména ve druhé kapitole) bližší informace o výzkumném procesu. S ohledem na šíři záběru bych nicméně očekával plastičtější vykreslení. Čtenáři se dozvídají převážně základní popisné informace o počtech provedených rozhovorů a rozsahu kvantitativních dat. Kontextuální informace jsou poskytovány jen poskromnu. To je dle mého soudu na škodu. O „vzorku“ (termín užitý autorským týmem) se bližší podrobnosti dozvídáme pouze útržkovitě – příkladně graf č. 3 na straně 66.

Potenciál provedeného výzkumu je značný, nicméně ne vždy se podařilo vytěžit z dat maximum. Příkladem může být snaha o „interpretaci“ dat z rozhovorů v rámci druhé a třetí kapitoly. Akademicky zkušený autorský tým by se mohl vyvarovat mechanickému přeřikávání citací. To se bohužel objevuje v knize na vícero místech. Interpretaci kvantitativních dat považují za zdařilejší (příkladně diskuse různosti optik vězněných mužů a žen v kontextu genderových rolí, s. 36 a 37). Prezentovaná zjištění jsou i přesto spíše zkratkovitá a diskuse k nim je povrchní a nejde do takové hloubky, kterou bych očekával s ohledem na straussovsko-corbinovskou tradici kvalitativního bádání, k níž se autorský tým hlásí (příkladem je série dílčích velmi krátkých popisných subkapitolek v kapitole 2).

Pročítání výpovědí dotázaných účastníků výzkumu bylo emocionálně náročné a dokládá to sílu vybraného tématu. Výsledná zjištění jsou však z větší části nepřekvapivá a dopady věznění na rodiče popsané autorským týmem jsou očekávatelné.

Za výraznější slabinu posuzované publikace považují také homogenizaci skupin dotazovaných aktérů – vězněných rodičů, jejich dětí a pečovateli. Výsledná zjištění jsou prezentována agregovaně, jako kdyby v dopadech věznění rodiče na dítě nehrály roli faktory, jako je etnicita, sociálně-ekonomický status, vzdělání apod. Opravdu čelí všechny skupiny stejným problémům? Nemohou být negativa spojená s vězněním rodiče u různých skupin odlišná či něčím umocněná? Copak nás třetí vlna feministických teorií nic nenaučila o interseksionalitě a „univerzalitě“ zkušenosti a prožívání?

Při analýze není moc rozlišováno pohlaví rodičů (zda jde o otce, či matky) ani dětí (zda jde o dcery, či syny), natož aby bylo přihlédnuto k jejich specifickým životním situacím a kontextům, které mohou být ovlivněny rozličnými faktory. Je prezentován univerzální pohled rodičů a dětí a kniha implicitně pracuje s monolitickou definicí uvedených skupin. Odpovídají tomu i relativně obecně formulovaná doporučení pro změnu praxe, kterými je zakončena většina kapitol knihy. Za pokus o specifikaci lze považovat závěrečné pojednání od strany 190. Otázkou pak ale zůstává, zda dílčí neadresná doporučení průběžně uvádět.

Výjimku (ale jen částečnou) představuje diskuse rozdílností u dětí podle jejich věku (v kapitole 2 děleno do kategorií 5 až 8 let, 9 až 12 let a 12 a více let). Nicméně i zde se jeví poslední kategorie jako příliš široká a lze očekávat rozdíly mezi dítětem ve věku 12 let a mladým dospělým ve věku 20 let. Částečně tento nedostatek napravuje také šestá kapitola a prezentované kazuistiky, v nichž ale nejsou dané odlišnosti diskutovány v kontextu představených teoretických konceptů a popis je pouze deskriptivní, i když je v kapitole naznačena možná genderovanost (méně negativní reakce na odloučení od rodičů v případě dívek v porovnání se zavržením rodiče-pachatele v případě chlapců).

S otázkou genderu souvisí i kapitola týkající se otcovství během VTOS. Pokud už se nějaké diskuse k tématu rodičovství během VTOS vedou, pak se zaměřují primárně na vězněné ženy-matky. Skupina vězněných mužů-otců byla

v tomto ohledu dlouhou dobu opomíjena. Název a úvod čtvrté kapitoly tak ve mně vzbudil velký zájem a očekávání pečlivé diskuse s potenciálem zmírnit danou genderovou nevyváženost. V kapitole jsem nicméně (k mému zklamání) našel jen obecný popis omezených komunikačních možností (děleno na tradiční a moderní) mezi rodičem a dítětem po čas VTOS, přičemž ale otcovství není nijak zvláště reflektováno, pouze je poukázáno na obecné problémy. Jak se však tato omezení v komunikaci týkají specificky mužů, jak dopadají na vztahy s jejich dětmi a jaký je rozdíl oproti vězněným ženám-matkám? Kapitola slibuje specifický rozbor situace vězněných mužů, toto očekávání však nenaplní. Autor sice správně poukazuje na limity v komunikaci mezi vězněnými rodiči a jejich blízkými (zejména dětmi) a popisuje dopady nedostatečné komunikace na jejich vztahy. Bylo by nicméně vhodné, aby autor v kapitole reflektoval také systémovou perspektivu a možná vysvětlení daného stavu. Jako příklad se nabízí vztah mezi návštěvami ve vězení a pašováním zakázaných látek do vnitřních prostor věznic (ostatně na to poukazuje i jeden z dotázaných účastníků výzkumu v citaci na straně 93). Vyznění kapitoly je tak do určité míry omezeně jednostranné. Tendence prezentovat jednostrannou perspektivu se prolíná vícero kapitolami.

Příkladně kazuistiky jsou v některých případech prezentovány zkratkovitě a jednostranně, což je i pochopitelné s přihlédnutím k tématu a ambici knihy. Pro akademické texty se však takový přístup příliš nehodí. Snahou autorského týmu je upozornit na neutěšenost současné situace, nicméně forma podání může v některých případech budit generalizující dojem a přispívat k labellingu dalších skupin (např. v osmé kapitole prezentované případy chování policistů, pedagogů, zaměstnanců Vězeňské služby České republiky apod.). Na základě několika vybraných kazuistik se vytváří celkový obraz fungování v rámci našeho vězeňského systému, jehož cílem je poukázat na systémová omezení a nedostatky. Nezamýšleným důsledkem může být nevhodná generalizace a vytváření dojmu, že je „vše špatné“. Takovýto způsob budování argumentace je v rozporu s akademickými/výzkumnými zvyklostmi a po mém soudu ne zcela dostatečně reflektuje současný stav. Uvedu konkrétní příklad. Překvapivě málo prostoru (pouze letmá zmínka na straně 186) je v knize věnováno specializovanému oddílu pro matky s dětmi ve Věznici Světlá nad Sázavou, který vnímám jako příklad dobré praxe, jež je i v zahraničí oceňovaná. Za profesně čestné bych považoval věnovat prostor tomu, co je z pohledu autorského týmu na praxi špatné, ale i tomu, co je možné vnímat jako pozitivní. To se v knize neděje a téměř výhradně je pozornost upínána k negativům. Určité pasáže publikace na mě působí dojmem, že se autorský tým nechal unést vlastními zkušenostmi a tíhou (zejména emoční) studovaného tématu. V některých typech publikací jsou emocionálně zabarvené výzvy efektivní, v případě akademických textů je ale potřeba s nimi zacházet opatrně.

Zklamáním je pro mě i editorská péče, která knize (ne)byla věnována. Může se stát, že jsou v kapitolách překlepy, nicméně chybám v odkazech na zdroje by se mohli editoři vyvarovat. Není mi například jasné, proč při citování vlastního textu z roku 2023 uvádí příjmení všech autorů a u ostatních textů s více autory užívají zkratky et al., aniž by v bibliografickém odkazu uvedli jména všech auto-

rů dotčených publikací? Zcela ilustrativní je v tomto ohledu strana 150, kde jsou u textů publikovaných editory knihy uvedeny plné bibliografické odkazy se jmény všech autorů, kdežto u jiných textů, kde je více autorů, je užita zkratka et al. To si ostatní autoři nezaslouží, aby byli jmenováni? Tomuto zvláštnímu editorskému přístupu jsem upřímně vůbec neporozuměl a osobně jej považuji za nevhodný, editoři mohli (měli) vyjádřit více respektu k ostatním autorům.

Čtenářský diskomfort způsobuje také střídání užití českých a anglických variant totožných pojmů (příkladně capability přístup versus kapabilitní přístup). O slabší editorské práci svědčí i nepečlivé zacházení se zkratkami, které se často definují až při nekolikátém použití předmětného pojmu, a co více, po definování zkratky ji pak v textu na některých místech autorský tým užívá a na jiných ne (příklad zkratka CA, s. 20 a 21). Formální úprava tabulky č. 7 na straně 84 uvedené slabiny editorské práce jen dokresluje. Za neobvyklé považuji také používání poznámek pod čarou u rejstříku.

Formálních nedostatků je v knize hodně a kazí to čtenářský zážitek a celkový dojem z knihy. Za jeden z dalších příkladů považuji neustále se opakující tvrzení a pasáže. Kniha celkově působí spíše sborníkovým dojmem a je otázka, jak moc v rámci příprav jednotlivých kapitol autorský tým spolupracoval. Zdá se, že kapitoly vznikaly v různých fázích výzkumného procesu, na jehož konci byly seřazeny za sebou do jedné publikace. Ne výjimečně se tak stává, že na začátku nové kapitoly se vracíme zpět do předešlých a znovu narážíme na již několikrát přečtené informace (ilustrativně srovnání kapitoly 2 a kapitoly 3). Opakování může být považováno za „matku moudrosti“, nicméně v knize to působí rušivě. Například s konstatováním, že předmětný výzkumný projekt *Rodičovství za mřížemi* je u nás první svého druhu a jde v něm o porozumění dopadům věznění rodiče na dítě s ohledem na dětský wellbeing, se v knize setkáváme opakovaně, a to s železnou pravidelností. Stejně tak se v knize opakovaně, znovu a znovu vyjmenovávají možné dopady, které může věznění rodiče na dítě mít. U řady kapitol se tak musíme nejdříve znovu „prokousat“ stejným úvodem, než se dostaneme k trochu více specifickým tématům. Kniha je tak sborníkem samostatných kapitol (jednotlivé kapitoly na sebe nenavazují, neodkazují a zdá se, že vznikaly nezávisle na sobě). Společná výzkumná činnost autorského týmu není zřejmá.

Snahou autorského týmu je obrátit pozornost k opomíjenému tématu a na základě empirických poznatků přispět ke zmírnění potíží, se kterými se musí děti vězněných rodičů potýkat. V knize se však (sice raritně, ale přesto) objevují nešťastně formulovaná tvrzení, která mohou naopak přispět ke stigmatizaci předmětné populace. Příkladem může být poměrně fatalistické předurčení, že se u dítěte vězněného rodiče rozvine „delikventní způsob chování, jako tomu bylo u jeho rodiče“ (s. 12).

Kniha *Rodičovství za mřížemi* má nicméně velkou praktickou přidanou hodnotu a je patrné, že je primárně určena pomáhajícím profesím a odborníkům z praxe, kteří pracují s cílovou skupinou. Otevírá důležité téma a vychází z unikátních empirických dat. I přes výše popsané akademické nedostatky považuji publikaci za přínosnou a její přečtení za žádoucí. Autorům patří poděkování za

to, že realizací jejich výzkumu dali hlas dosud neslyšené skupině. Pomáhající profese si zaslouží ocenit za jejich velmi důležitou (leč společensky nedocenenou) práci. K obojímu může kniha přispět.

Lukáš Dirga
Katedra sociologie a sociální práce,
Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni
dirga@ff.zcu.cz

Lukáš Linek, Jaromír Mazák, Matouš Pilnáček, Michael Škvrňák:
Volební volatilita v postkomunistické Evropě
Praha, Nakladatelství Karolinum 2023, 309 s.

Knihy autorského kvarteta Lukáš Linek, Jaromír Mazák, Matouš Pilnáček a Michael Škvrňák nazvaná *Volební volatilita v postkomunistické Evropě* je bezpochyby jedním z mimořádně cenných výstupů k problematice strukturálních změn jedenácti stranických systémů zemí střední a východní Evropy. Jedná se o výstup vytvořený za finanční podpory GA ČR v rámci projektu *Uroveň a zdroje volební volatility v postkomunistické Evropě*. Pohledem současné doby je více než zřejmé, že se tímto otevřel prostor pro další, a tentokrát velmi komplexně a důkladně zpracovanou empirickou analýzu vývojových vzorců v rámci zvolených zemí.

Na samém začátku úvodu nalezneme velmi prozíravé osvětlení výrazu *volatilita*, který je de facto ústředním pojmem celé monografie. Ať už toto slovo vnímáme jako kolísání, nestálost, proměnlivost, či dokonce těkavost, je evidentní, že primární vazba vychází z ekonomie. Autoři specifikují, že jejich záběr se omezuje na volatilitu volební, což patřičným způsobem vymezuje rámec analýzy – jinými slovy je zajímaví projevy a důsledky změn volebních preferencí v sobě jdoucích volbách. Jedním dechem ale správně a opakovaně dodávají, že jde o mnohohrstevnatý proces. Navzdory jeho komplexitě se autorskému týmu daří velmi povedeně tento fenomén analyzovat. Vedle toho je proto zcela logickým východiskem nástin rozdílu tohoto ukazatele v zemích západní a právě východní Evropy. Vzhledem (nejen) k historickému vývoji je zřejmá jistá míra disparity mezi těmito dvěma někdejšími bloky. Při bližším pohledu však autoři předepisují, že i v zemích východní Evropy není vždy a všude situace stejná – a to následně podle nadefinovaného rámce blíže analyzují.

Jako zajímavou přednost pisatelé zdůrazňují kombinaci práce s volebními výsledky a jejich analýzou a z nich plynoucích agregovaných hodnot volatility na straně jedné a na straně druhé poukazují na využití dat z povolebních dotazníkových studií, které jsou více než vhodným vstupem pro práci s volatilitou na individuální úrovni. To je skutečně výrazný rozdíl oproti řadě jiných analytických výstupů na stejné či podobné téma.

Autoři dále sami hovoří o třech hlavních inovacích, které jsou tím, co analýze dává nejen přidanou hodnotu, ale co transparentním způsobem odkrývá analytické intence (s. 12–13): (1) Autoři se vypořádávají s častokrát empiricky a konceptuálně spornou otázkou novosti stran, která je sice mnohokrát deklarována, ale prakticky se častokrát jedná spíše o otázku image a brandu; rozlišují tak úplně nové strany a částečně nové strany (jiná odborná literatura v tomto směru pracuje například s pojmy *new political parties*, *genuinely new political parties*, *pseudo-new political parties* apod.). (2) S tímto pojmovým vymezením pak úzce souvisí otázka organizační kontinuity, neboť při odštěpování či slučování nových stran častokrát narážíme na empirický problém analýzy struktury organizace strany – ta totiž může být zcela nová, ale nezřídka se v praxi objevují případy přejímání organizační struktury již existující strany či dílčí inspirace a aplikace již existujícího know-how. (3) Klíčová je také volební úspěšnost politických stran, kterou autoři spojují s pojmem politická relevance. Je brána v potaz jednak situace, kdy strana získá parlamentní zastoupení. Vedle toho je ovšem dalším kritériem zisk alespoň jednoho procenta hlasů ve volbách, což má vést k zahrnutí i menších či ne zcela úspěšných subjektů. V tomto směru je evidentní, že autoři potřebovali definovat určitý univerzální práh, který dopomůže k adekvátnímu srovnání napříč zkoumanými zeměmi.

Samozřejmostí jsou pak jednotlivé procesy či faktická vymezení specifik vývoje v postkomunistických státech – ať už se jedná o dopady tranzitivních procesů v jednotlivých zemích, psychologickou vazbu volič vs. strana, anebo otázku personalizace voleb. Toto vše přirozeně ovlivňuje úspěch či neúspěch stran původních/starých/etablovaných a případný úspěšný volební průlom stran nových. Otázka vzniku a úspěšného vývoje nových politických stran je zhruba od 70.–80. let 20. století politologicky reflektovaným tématem, jímž se zabírala řada autorů. Předložená monografie s poznatky řady z nich pracuje. Za všechny můžeme například zmínit dnes již klasická jména jako Robert Harmel, John D. Robertson, Simon Hug, David Arter nebo Margit Tavits. Pochopitelně však nejde o výčet, který by byl zcela vyčerpávající.

Stručně vzato, knihu autorský kolektiv dělí do tří hlavních částí: (I) kapitoly 1–3 definují základní teoretická a konceptuální východiska, ale najdeme v nich i komparativní analýzy celkem 84 voleb v 11 zemích, (II) kapitoly 4–7 se věnují nejen volatilitě, ale z různých úhlů pohledu analyzují úspěch nových politických stran a nakonec (III) kapitoly 8–10 cílí primárně na partikulární fenomén voličské volatility. Struktura knihy je tedy logická a přehledná, neboť všechny části na sebe plynule navazují, i jejich provázání je ze čtenářského hlediska velmi komfortní.

Hned první kapitola pokládá základní stavební kámen celé knihy, když se průřezově na koncept volatility dívá optikou varietních podob vnímání tohoto pojmu. Podrobnější vhled do problematiky tak nalézáme při popisu časového hlediska vnímání volatility, ale i při srovnání různých podob do příslušných subkategorií, což je žádoucí pro správné čtení dalších částí textu.

Autoři se na několika místech knihy dotýkají otázky vymezení nových politických stran. Například na s. 19 je zmíněno jak organizační hledisko s prvkem první účasti ve volbách, tak změna charakteristiky strany (např. program, vedení či organizace). Problematika je však komplexnější. Protože autoři na tomto místě

přímo odkazují na studii Krystyny Litton z roku 2015, která pracuje mimo jiné i s východisky autorů Shlomita Barney a Gideona Rahata (2011), dalo by se očekávat alespoň letmé nastínění novosti jako dynamické či dichotomické proměnné, které by celou věc otevřeněji ukotvily. Podobně pak na s. 89–90 je zmíněno, že se v literatuře objevují dva principiální přístupy, kterak tuto problematiku analyzovat – jde o proud nových stran jistého ideologického či antikorupčního zaměření, který pokrývá jednotlivé případové studie, a proud komparativních studií všech nových stran. V zásadě zde bohužel chybí explicitní zmínka o metodologicky či obecněji naladěných diskusně zaměřených studiích, které jsou důležitou součástí výzkumu této oblasti. Stejně tak by bylo dobré nastínit, že existuje i řada výstupů zaměřených na vztah novosti a populismu či korupce, a nejedná se přitom o čistě single-case studie nebo komparativní studie „všech nových stran“. Rozhodně však ale lze souhlasit s tím, že studie zaměřené na oblast nových politických stran jsou komplementární a překrývají se. Konec konců, odborná literatura hovoří o tom, že ona *novost* je jakýmsi zastřešujícím pojmem, který každý výzkumník může v návaznosti na výzkumné cíle a metodologický rámec operacionalizovat trochu jinak.

Pro účely analýzy pak autorský kolektiv představuje vlastní definici nové politické strany. Je nesporné, že pojem nová politická strana je podmnožinou pojmu politická strana. Už tradičně orientovaná část politologie, tedy výzkum politických stran, přináší spíš kritériální vymezení tohoto základního pojmu, avšak setkáme se i s řadou definic. V části odborného spektra převládala afinita k definičnímu charakterizování, jiná skupina preferovala kritéria, ale určitá část politologů se přiklání k názoru, že hledat nějakou jednoditou a univerzální definici pojmu politická strana je fakticky nemožné, neboť by na ní stejně nepanovala kolektivní shoda. A podobně zapeklité východisko vidíme i u několik desítek let dlouhého hledání významu pojmu nová politická strana. Jedním dechem však autoři správně dodávají, že výzkum nových politických stran v praxi často vychází z různě motivovaných výzkumných záměrů (s. 44). To je třeba akcentovat i v tomto případě, neboť primárním zájmem autorů není problematika nových politických stran sama o sobě, ale volební volatilita.

Je tak logické, že autorský tým okolo Lukáše Linka šel, jako mnoho jiných výzkumníků, svou cestou a v kapitole 2.2 „Konceptualizace a operacionalizace nových politických stran“ (s. 44 a dále) předeštel, jak onu novost a novou stranu pro účely této práce definuje. Autoři se přiklonili k vnímání novosti jako tzv. dynamické proměnné, kdy se snaží o konceptualizaci konkrétních stupňů toho, co je při vzniku nové strany uchopitelné jako nové. Dochází tak k rozlišení na úplně nové strany a částečně nové strany (s. 46). Tento přístup tak nijak specificky nevybočuje z toho, co je dostupné v takto zaměřené odborné produkci posledních let. I tak se ale můžeme oprávněně ptát, jak ostrá a přesná je dělící linie mezi novostí úplnou a částečnou. V praxi totiž může docházet i k hraničním situacím, které nemusí být dostatečně empiricky průkazné. Sami pisatelé proto vhodně doplňují, že toto rozlišovací kritérium, jakkoliv se může jevit relativně jasně, může být obtížně aplikovatelné. Vzhledem k zaměření práce je ale nutné vnímat prvotní intence, jak bylo konec konců nastíněno výše, a proto se s pokusem o vymezení takových kategorií musí pro další postup v analýze počítat.

Další směřování jejich výzkumu pak přehledně pojednává o vývojových tendencích týkajících se vzniku nových stran v postkomunistických státech včetně pohledu na jejich volební úspěšnost. Zásadním zjištěním je v této části rozhodně to, že nové strany jsou volebně úspěšné, přestože lze dovozovat další doplňující zjištění, jak se tato úspěšnost proměňuje v čase (s. 63). Bezprostředně navazující kapitola 3 se obdobně zaměřuje na operacionalizaci a konceptualizaci pojmu volatilita, ovšem s přihlédnutím k analýze v podmínkách postkomunistického areálu. Autoři otevřeně a s četnými odkazy na odbornou literaturu vysvětlují, jak jsou jejich výpočty konstruovány, což čtenáři usnadňuje percepci tabulek a grafů, jakož i následnou interpretaci získaných hodnot.

Zajímavou částí je potom kapitola 4 jako celek, která přináší další přidaná zjištění přímo navázaná na kapitoly 2 a 3, tedy ukazuje především explanace formování a volebního úspěchu nových stran, ale zároveň slouží jako pomyslné uvedení dalších, analyticky zaměřených pasáží knihy. Ty se totiž zaměřují na volební a stranický systém, tedy souhrnně vzato charakter volební soutěže, v kontextu volatility a zisků nových stran (kapitola 5) a na komplexní charakteristiku systémů postkomunistických států (kapitola 6), kde zaujme vhléd do problematiky financování stran, hospodářského vývoje, korupčního prostředí nebo etnických poměrů. Kapitoly 7 a 8 pak používají v češtině téměř až poetický termín „trestání vládních stran“, respektive „trestání vlád“ s cílem osvětlit zisky a ztráty na konkrétní úrovni analýzy. Závěrečné kapitoly 9 a 10 potom uzavírají tuto analytickou část detailnějším pohledem na voličskou volatilitu v České republice. Analyzované období končí volebním cyklem 2013–2017 a už zde je namístě podotknout, že další velkou výzvou pro následující výzkum je jistě rozšíření o cyklus 2017–2021, kde výraznou roli sehrály volební koalice – to je relevantní jak pro volatilitu, tak i pro další přínos do empirické analýzy nových či kvazi nových subjektů.

Závěry knihy jsou shrnuty do třech podkapitol uvedených slovy „Co jsme se dozvěděli o...“, přičemž třemi hlavními pilíři výstupů jsou nové strany a jejich úspěšnost, vládní strany a samotná volební volatilita. Rozhodně je pak nutno ocenit až nadstandardně bohatou přílohou část (od s. 242), v níž autorský kolektiv na padesáti stranách doplňuje argumentačně i metodologicky svůj postup – jde například o hlubší vysvětlení výběru případů, konkrétních nových stran, různé přístupy k měření volební volatility, charakteristiky politického a volebního systému, složení vlád, užitá dotazníková šetření a voličské přesuny. Jde tak o zcela nezastupitelnou část knihy, což už sami autoři potvrzují četnými odkazy na tyto přílohy v textu jednotlivých kapitol.

Recenzovaná kniha je rozhodně výstupem, který bude mít minimálně v následujících letech odborný i citační ohlas. Mapuje sice vysoce dynamickou problematiku, která se posouvá s každými dalšími volbami, ale přináší zcela empiricky podložené a jasné závěry. Autoři prokázali velmi detailní orientaci v současném stavu poznání zaměřeném na klíčová teoretická východiska a velmi poctivě vysvětlují, k jaké výzkumné cestě se přiklání, z jakých poznatků vycházejí a které záměrně nechávají stranou. Doplňující literaturou k tomuto povedenému počínu pak mohou být právě výstupy zaměřené na vývojové tendence jednotlivých středo-, respektive východoevropských stranických systémů, stejně jako literatura

obecně orientovaná na problematiku vzniku a vývoje nových politických stran. V zahraniční i domácí produkci takových zdrojů nalezneme celou řadu a další nové jistě budou neustále přibývat.

Daniel Šárovec
Metropolitní univerzita Praha
sarod3ax@student.mup.cz

Ondřej Špaček, Marie Heřmanová, Michal Lehečka, Ludmiła Władyniak:
Pravidla vkusu. Jak se společnost rozhoduje, co je v kultuře hodnotné
Brno, Host 2023, 264 s.

Vkus je tradiční estetický pojem, který byl v centru zájmu filozofické estetiky především v 17. a 18. století; od té doby se z estetického diskurzu do značné míry vytratil, čímž následoval další tradiční estetické pojmy, jako je krása či vznešenost. Nevytratil se však z našeho běžného slovníku – lidé vcelku běžně hodnotí něčí styl oblékání nebo třeba schopnost zařídit si domov jakožto vkusné či nevkusné. A nevytratil se ani z odborného zkoumání – namísto estetiky se k němu v posledních více než padesáti letech obrací především sociologie, která ukazuje, že vkus není věcí výhradně osobní záliby, ale projevem i nástrojem sociálních nerovností a jejich reprodukce. Způsob, jakým se tak děje, zmapoval především Pierre Bourdieu ve svém díle *La Distinction: Critique sociale du jugement* z roku 1979, které se pro sociologické zkoumání kulturních hierarchií stalo paradigmatickým textem. Vychází z něj i kolektivní publikace *Pravidla vkusu: Jak se společnost rozhoduje, co je v kultuře hodnotné*, jejímž cílem je „prozkoumat způsoby a mechanismy, jejichž prostřednictvím se dobrý vkus utváří, demonstruje a reprodukuje, a rozebrat, jakým způsobem tyto mechanismy přispívají k udržování společenských nerovností“ (s. 9).

Na rozdíl od zmíněné Bourdieuovy práce či například od tematicky blízké knihy *Životní styl a sociální třídy: vytvoření symbolické kulturní hranice diferenciací vkusu a spotřeby* Jiřího Šafra jde o publikaci svým zaměřením popularizační, která chce být čtivá a přístupná také neodborné veřejnosti. Nenajdeme v ní proto rejstřík ani citace z odborných textů, namísto obvyklého seznamu odborné literatury je v závěru knihy uvedena literatura doporučená těm, kteří se do témat, jež kniha v jednotlivých kapitolách otevírá, rozhodnou ponořit hlouběji. Také popis metodologie provedeného výzkumu a získaná data najdeme až v příloze. Pojem *vkus*, který se objevuje v názvu publikace, není nijak definován, v tomto ohledu se spoléhá na intuitivní porozumění ze strany čtenářstva. Klíčová otázka totiž zjevně nezní, co to vkus je, ale spíš kde je a co dělá. Z příkladů je jasné, že se netýká jen preferencí určitých uměleckých a popkulturních produktů, ale že prostupuje naši každodennost od výběru běžného zboží, oblečení či místa, kde se setkáváme

s přáteli, až po způsob trávení dovolené nebo zařizování bytu. Není originálním poznatkem *Pravidel vkusu* to, že vkus je nástrojem produkce a reprodukce kulturních hierarchií – tato skutečnost je spíš výchozí tezí, jež má být v této publikaci konkrétněji ohledávána, ale také ve své platnosti ověřována v kontextu současné globální (pop)kultury, v níž se difference mezi vysokou a nízkou kulturou zdá být nejasná a nejistá, a především irelevantní ve vztahu k sociálním nerovnostem. Nezmizela už veškerá pravidla vkusu? Projevuje se vůbec difference vkusových preferencí i v dnešním světě kulturní všežravosti? Pokud ano, pak kde, jakým způsobem a s jakým účinkem? Kdo má tu moc dnes určovat či měnit pravidla vkusu a pomocí jakých nástrojů a strategií tak činí? Odpovědi, které kolektivní monografie *Pravidla vkusu* nabízí, se opírají nejen o dříve publikované výzkumy, ale rovněž o originální data vycházející z dotazníkového šetření kulturní spotřeby a vkusu studentstva Univerzity Karlovy, z analýzy mediálních obsahů a etnografického výzkumu kulturních míst.

Jak již bylo řečeno, publikace se opírá o bourdieuovské termíny jako kulturní pole, kulturní kapitál nebo habitus, které tvoří základní konceptuální instrumentář pro popis prostoru vkusu a mechanismů fungování kulturních hierarchií. Tyto koncepty jsou spolu s dalšími vyloženy v prvních dvou kapitolách knihy, představujících obecnější teoretický úvod k danému tématu. První teoretická kapitola „Proti gustu“ se zabývá především samotným vkusem – tím, jak se projevuje v našich životech a jak souvisí se společenskými nerovnostmi; popisuje však rovněž to, v jakém ohledu je vkus ve své proměnlivosti a arbitrárnosti pro sociologii zajímavým tématem a jaké jsou možnosti jeho sociologického zkoumání. Kapitola „Kulturní mapa“ pak představuje obecné principy kulturní kartografie i konkrétní mapu kulturního vkusu studentstva napříč fakultami Univerzity Karlovy. Jako klíčové distinkce kapitola vymezuje jednak napětí mezi etablovanou (tradiční) a novou kulturou, jednak mezi kulturou legitimní a nelegitimní. Zdůrazňuje přitom klíčovou roli školství: prizmatem neoliberální ideologie se škola jeví jako spravedlivé pole, kde každé dítě může uspět podle toho, jak moc se bude snažit. Kulturní kapitál, předávaný dítěti do té doby především v rodině, se však už na začátku školní docházky velmi zřetelně otiskne do postavení dítěte ve třídě, kde je označeno jako to „talentované“ a „nadané“, nebo naopak „slabé“ či „nevychované“.

Do prostředí školy, jež každého z nás zásadním způsobem po mnoho let formuje, a to samozřejmě i z hlediska našich vkusových preferencí, nás zavádí i následující kapitola „Povinná četba“. Ukazuje její specifické, státem posvácené mechanismy, jež utvářejí a dále posilují kulturní hierarchii mezi studenty různých typů škol (elitní gymnázia vs. odborné školy) i uvnitř nich (úspěšné vs. neúspěšné školy). Na konkrétních datech týkajících se odlišností seznamů povinné literatury na jednotlivých školách, vyžadovaných znalostí či vnímaného smyslu čtení literárních textů je demonstrován rovněž konzervativismus tradiční české výuky, která literaturu prezentuje prostřednictvím prakticky neměnného kánonu děl a v podobě odtržené od sociálního kontextu své doby i žitého světa současného čtenářstva.

Zatímco v případě literatury se lze obrátit k žánrům, které zůstávají mimo seznamy četby i výukové kurikulum, výtvarné umění se asi většině lidí jeví být

ve všech svých podobách čímsi nejasným, vzdáleným, čím na jednu stranu necítí potřebu se blíže zabývat, na druhou stranu však návštěvu význačné galerie v rámci turistické prohlídky zahraničního města často chápou téměř jako povinnost. Kapitola příznačně nazvaná „Tohle si do ložnice nepověsím“ poukazuje i na další paradoxy našeho vztahu k výtvarnému umění a jeho hodnotovou nesamozřejmost v rámci kulturního pole. Společnost mu připisuje mimořádnou kulturní hodnotu, o které svědčí i ona „must-see“ muzea a galerie. Určitá díla jsou prodávána za astronomické ceny a slouží nejen jako vhodná investice, ale také jako doklad společenského statusu jejich majitelů. Nesnadnému jazyku moderního a současného výtvarného umění se však učí porozumět jen nepatrný zlomek studujících (povinná výtvarná výchova takové porozumění zpravidla nezprostředkovává). V důsledku toho tak výtvarné umění na jednu stranu sice vzbuzuje jistou obavu a neochotu se o něm vyjadřovat, na druhou stranu se však lidé příliš nezdráhají přiznat, že do galerií nechodí, smyslu výtvarného umění nerozumí a absolutně nechápou, jak se může za mnoho milionů prodávat něco, co se jim jeví jako patlanice malého dítěte a co by si doma rozhodně nepověsili. Zatímco neznalost velkých děl literárních klasiků neomlouvá a hrozí vám výsměch a nálepka nevzdělance, v případě výtvarného umění tomu tak velmi často není.

V další kapitole obrací publikace pozornost na sociální sítě a streamovací platformy, které v mnoha ohledech výrazně proměnily nejen způsob, jímž konzumujeme kulturní produkty, ale také to, kdo a jak nám je zprostředkovává a ovlivňuje, co sledujeme, čteme, posloucháme, oblékáme si i pijeme a jaký na to máme názor. Ve světě internetu, kde je výběr zdánlivě nekonečný, má v tomto ohledu kulturní kapitál, naše vkusové preference i ti nebo ty, jimž nasloucháme, mnohem větší význam. Kapitola nazvaná „Doporučuju to, co se mi autenticky líbí“ připomíná, že to nejsou vždy jen lidé, které známe z našeho reálného světa nebo sledujeme v médiích či na sociálních sítích – podstatnou roli hrají i algoritmy. Kapitola se zaměřuje ale především na influencery a influencerky, kteří jakožto noví kulturní zprostředkovatelé mají moc ovlivňovat, co konzumujeme, jak to konzumujeme a jak o tom mluvíme, a tím proměňovat prostor legitimní kultury. Volí však k tomu jiné postupy a legitimizační strategie, přičemž tou klíčovou a zároveň distinktivní strategií ve vztahu k tradičním zprostředkovatelům, jakými jsou novináři/novinářky nebo kritici/kritičky, je úsilí o autenticitu. Obsah tedy v rámci sociálních sítí může tvořit téměř kdokoli, prokázat svůj dobrý vkus a stát se součástí kulturní elity se ale nepodaří všem. Není nutně rozhodující, co konzumujeme, ale jak – zda vážně, nebo s odstupem, ironicky nebo třeba jako tzv. guilty pleasure (provinilé potěšení), což nám umožňuje udržovat si pocit kulturní nadřazenosti. Jak autorstvo ale popisuje, i takzvaná kulturní všežravost má své limity, a to i ty třídní – vlastnění elektroniky a času na konzumaci jejího obsahu, ale i možnost jej sdílet a komunikovat s ostatními jsou aspekty, které se do kulturního kapitálu chtě nechtě propisují.

Poslední kapitoly publikace, jež nás zavádějí do veřejného prostoru, otvírají otázky, které mají potenciál vzbudit pozornost i u těch, jimž je diskuse týkající se povinné školní četby, výtvarného umění či autenticity na sociálních sítích vzdálená. Jak by měla vypadat ulice, v níž žijeme, je málokomu lhostejné, právě naopak to dokáže vzbudit mimořádné vášně. Veřejný prostor přirozeně není jen

otázkou urbanismu nebo stylu kaváren a barů – patří do něj i hudba, která zde zaznívá, podoba reklamních poutačů nebo pořádané kulturní akce. V kapitole „Nesmí to bejt přepimpený“ jsou tyto prostory nazvány kulturními místy, neboť se v nich projevují, sdílejí i prosazují vkusové preference těch, kteří se v tomto prostoru pohybují. Na řadě příkladů především pražských kulturních míst je ukázána specifická komplexnost těchto prostorů, jejichž charakter je souhrou mnoha aspektů, výsledkem různých strategií, čím oslovit ty, které na tato místa chceme přilákat, ale také vyjednávání mezi různými preferencemi a zájmy. Je nasnadě, že zde nalézáme nejen zřetelné projevy kulturní hierarchie a pnutí s ní spojených, ale také střety s ekonomickou či politickou mocí.

Mnohá místa sice společně sdílíme, ne každý člověk má však stejnou možnost otisknout do nich své vkusové preference. Skutečnost, že vlastníci nemovitostí mají v tomto ohledu jiné postavení než nájemci, se zdá být zjevná, kapitola „Kultivovat město“ však poukazuje na jinou sociální skupinu – na to, „jak se mainstreamový urbanismus utváří na základě zkušeností, představ a vizí specifické skupiny lidí, samotných architektů a urbanistů, typických příslušníků městské střední třídy se specifickým kulturním kapitálem“ (s. 182). Jejich vkus se do podoby veřejného prostoru přitom promítá s až přehlíživým nárokem na univerzalitu, správnost a závaznost bez ohledu na to, že ono „cítit se jako doma“ může vypadat pro každého člověka jinak. Vkusové preference jsou tak někdy spíše sociálními souvislostmi, kvůli kterým někomu vyhovuje život na Letné a někomu život v jihočeské vesnici. Poslední kapitola poukazuje rovněž na to, že v procesu gentrifikace sice většinou nakonec vítězí ekonomický kapitál, ten kulturní mu však často vyšlapává cestu, aby byli v důsledku rostoucích cen nakonec vypuzeni jeho nositelé, stejně jako původní obyvatelstvo.

Roku 2019 byl zveřejněn výzkum *Česká společnost po třiceti letech*, jenž se pokusil široké veřejnosti přiblížit to, že společenské postavení není jen otázkou ekonomického kapitálu, ale také kapitálu sociálního a kulturního. Z četných mediálních ohlasů lze soudit, že se podařilo poukázat na význam sociálního kapitálu pro ustavování a reprodukování společenské nerovnosti, kapitál kulturní však zůstal v pozadí výraznějšího zájmu. Publikace *Pravidla vkusu* sice nepřináší stejně komplexní výzkum pokrývající široké sociální skupiny a vzhledem k tématu patrně ani nevzbudí tak mohutný mediální zájem, její přínos je však v něčem jiném – přístupnou formou ukázat, že vkus hraje ve společnosti mnohem významnější roli, než by se mohlo na první pohled zdát. V současnosti zde asi není lepší český psaná publikace, která by dokázala srozumitelně vyložit, a především na konkrétních datech a příkladech demonstrovat mechanismy fungování kulturního pole a utváření kulturních hierarchií. Zajímavá však díky své tematické šíři může být i pro ty, kteří se již v těchto otázkách orientují, neboť odborný záběr jen málokoho sahá od literatury přes výtvarné umění a sociální sítě až po otázky týkající se veřejného prostoru.

Závěrečná kapitola, nebo spíše dovětek, nazvaný „A kam dál?“, zřetelně naznačuje, že *Pravidla vkusu* nejsou knihou, která má ambici nastolené výzkumné otázky jednou provždy vyřešit a uzavřít. Značný prostor se otevírá pro další

empirické výzkumy pokrývající širší spektrum české společnosti – studentstvo Univerzity Karlovy je vzorkem přece jen značně úzkým a specifickým – či kulturní místa mimo hlavní město. A prostor se nepochybně otevírá také pro hlubší reflexi některých teoretických východisek a závěrů či rozpracování některých konceptů a pojmů. Mezi nimi i pojmu, který se objevuje v názvu knihy, tedy pojmu vkus. Je zcela pochopitelné, že publikace určená širšímu okruhu recipientů nebude na mnoha stranách zvažovat, na základě jakých nutných a postačujících podmínek termín vkus vymezit. Že by taková odpověď nebyla vůbec snadná, ale spíš naopak až únavně náročná a frustrující v absenci odpovědi, na které by se všichni shodli, o tom svědčí třeba obdobná otázka definice pojmu umění, která se především v angloamerické estetice posledního půlstoletí stala jedním ze zásadních témat. Stejně jako se však můžeme smysluplně bavit o umění bez toho, aniž bychom jej nejprve jasné vymezili, můžeme se stejně tak bavit i o vkusu. Estetické úvahy o tom, co to je umění, se však i přesto, že nedospěly k univerzální odpovědi, ukázaly jako nesmírně produktivní pro hledání nových přístupů jeho analýzy a výkladu – mimo jiné i z hlediska zkoumání sociální dimenze světa umění. Stejně by to mohlo být v případě vkusu, byť zůstává otázkou, zda to má být úkol pro sociologii, nebo spíše teorii umění – anebo se zde otevírá příležitost pro nějakou jejich plodnou spolupráci?

Pravidla vkusu rozšiřují paletu popularizačních sociologických knih, které v posledních letech vycházejí, jako je například *Tichá dřina: dělnictví a třída v továrně Baťa* nebo *Pracovat* od Kateřiny Nedbálkové, *Neznámá společnost: pohledy na současné Česko* od Pavla Pospěcha, *Slepé skvrny* od Daniela Prokopa nebo kniha *Na moři, za plotem, na síti* od Lenky Vochocové, Jany Rosenfledové, Jana Zápotockého, Andrey Průchové Hružové a Terezy Fousek Krobové. Aniž by tyto texty upustily od intelektuální preciznosti a korektního zacházení s daty, dokážou zpřístupnit klasicky akademické vědění širšímu čtenářstvu, což je v současném akademickém provozu ne vždy náležitě oceňovaný, ve skutečnosti však mimořádně důležitý cíl. *Pravidla vkusu* jsou publikací, která pro svou čtivost, schopnost velmi zdařile vybalancovat napětí mezi odborností a srozumitelností, ale i pro své téma týkající se života každého z nás má nepochybně potenciál najít si mnoho čtenářů a čtenářek, které dokáže oslovit.

David Skalický
Filozofická fakulta,
Jihočeská univerzita, České Budějovice
dskalicky@ff.jcu.cz

Barbora Doležalová
Fakulta sociálních věd,
Univerzita Karlova, Praha
barbora.dolezalova@fsv.cuni.cz

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuysse at vanhuysse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Sociologický ústav
Akademie věd ČR